



**URARTU YAZITLARINDA TANRI HALDİ'YE
SUNULAN ARMAĞANLAR**

Abdullah KÖSEOĞLU

**Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
2024
Her Hakkı Saklıdır.**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

Abdullah KÖSEOĞLU
ORCID ID: 0009-0001-8715-8489

**URARTU YAZITLARINDA
TANRI HALDİ'YE SUNULAN ARMAĞANLAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM**

ERZURUM – 2024

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **“URARTU YAZITLARINDA TANRI HALDİ'YE SUNULAN ARMAĞANLARİSYANLARI”** adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun/.../.... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun/.../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun/.../.... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

16.12.2024

Aslı ıslak imzalıdır
Abdullah KÖSEOĞLU

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Abdullah KÖSEOĞLU tarafından hazırlanan “Urartu Yazıtlarında Tanrı Haldi'ye Sunulan Armağanlar” başlıklı çalışması 16/12/2024 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı:	Doç.Dr. Yasin TOPALOĞLU <i>ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ</i>	İmza
Jüri Üyesi (Danışman):	Prof.Dr. Süleyman ÇİĞDEM <i>ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ</i>	İmza
Jüri Üyesi:	Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ <i>ERZURUM TEKNİK ÜNİVERSİTESİ</i>	İmza

Bu tezin Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

07/01/2025

İmza

Prof.Dr. Hüseyin BAYDEMİR

Enstitü Müdürü



İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V

GİRİŞ	1
I. URARTULAR VE URARTU ARAŞTIRMALARI	1
II. URARTU SİYASİ TARİHİ	5

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU DİNİ VE URARTU TANRILARI

1.1. URARTU DİNİ.....	9
1.2. URARTU TANRILARI.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

YAZITLARDA TANRI HALDİ'YE SUNULAN ARMAĞANLAR

2.1. İŞPUİNİ DÖNEMİ YAZITLARI	16
2.1.1. İnşa Yazıtları	16
2.2. İŞPUİNİ VE MENUA DÖNEMİ ORTAK YAZITLARI.....	17
2.2.1. Sefer Yazıtları	17
2.2.2. İnşa Yazıtları	18
2.3.MENUA DÖNEMİ YAZITLARI	20
2.3.1. Sefer Yazıtları	20
2.3.2. İnşa Yazıtları	21
2.3.3. Siteller	27
2.3.4. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar	27
2.4. I. ARGİŞTİ DÖNEMİ YAZITLARI.....	27
2.4.1. Sefer Yazıtları	27
2.4.2. İnşa Yazıtları	28

2.4.3. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar	29
2.5. II. SARDURİ DÖNEMİ YAZITLARI.....	30
2.5.1. Sefer Yazıtları	30
2.5.2. İnşa Yazıtları	31
2.5.3. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar	33
2.6. I. RUSA DÖNEMİ YAZITLARI.....	33
2.6.1. Sefer Yazıtları	33
2.6.2. İnşa Yazıtları	33
2.6.2. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar	34
2.7. II. ARGİŞTİ DÖNEMİ YAZITLARI	34
2.7.1. İnşa Yazıtları	34
2.7.2. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar	35
2.8. II. RUSA DÖNEMİ YAZITLARI	35
2.8.1. Sefer Yazıtları	35
2.8.2. İnşa Yazıtları	35
2.8.3. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar	37
2.9. III. RUSA DÖNEMİ YAZITLARI.....	38
2.10. IV. SARDURİ DÖNEMİ YAZITLARI	38
 SONUÇ.....	 40
KAYNAKLAR	43
EKLER.....	49
ÖZ GEÇMİŞ.....	57

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

URARTU YAZITLARINDA TANRI HALDİ'YE SUNULAN ARMAĞANLAR

Abdullah KÖSEOĞLU

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2024, Sayfa: 55+V

Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Başkan)

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ

Urartu Yazıtları, Urartuların Tanrı Haldi'ye yönelik inançlarını ve ona sunulan armağanları detaylı bir şekilde belgelemektedir. Haldi, Urartuların baş tanrısı olarak önemli bir figürdür. Yazıtlarda, Haldi'ye sunulan armağanlar genellikle savaş ganimetleri, metal eserler ve diğer kutsal nesnelerden oluşmaktadır.

Bu armağanlar, Urartuların Tanrı Haldi'ye olan bağlılıklarını ve onun korunmasına olan inançlarını yansıtır. Sunulan nesneler arasında özellikle altın, gümüş, değerli taşlar, metal eserler, hayvanlar ve tarımsal ürünler gibi nesneler dikkat çeker. Bu armağanlar, aynı zamanda Urartuların toplumsal ve ekonomik yapısını da gözler önüne serer, çünkü bu tür sunular toplumun sosyal ve ekonomik kaynaklarını yönlendiren önemli bir unsurdur.

Urartu yazıtlarındaki bu armağanlar, Tanrı Haldi'ye olan derin inançları ve saygıyı yansıtan, aynı zamanda Urartuların toplumsal ve kültürel yapısını anlamamızda yardımcı olan önemli bir ölçüt olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada Urartu yazıtlarından yola çıkılarak Tanrı Haldi'ye sunulan armağanların türlerine göre sınıflandırarak, dinî, toplumsal ve ekonomik işlevlerini inceleyerek, Tanrı Haldi'nin Urartu dinindeki yeri ve önemi aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Tanrı Haldi, Yapıt, Yazıt, Armağan.

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****GIFTS OFFERED TO GOD HALDI IN URARTIAN INSCRIPTIONS****Abdullah KÖSEOĞLU****Advisor: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****2024, Pages: 55+V****Jury: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Chairman)****Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU****Assist. Prof. Dr. Murat KILIÇ**

Urartian inscriptions detail the offerings made to the god Haldi, a central figure in the Urartian religion. Haldi, considered the chief deity of the Urartians, received various gifts described in these inscriptions.

The offerings to Haldi were typically valuable items such as war spoils, precious objects, and other sacred items. These gifts included luxury items like gold, silver, gemstones, animals, and agricultural products. They reflect the Urartians' deep devotion and belief in Haldi's protective power.

The inscriptions highlight the religious devotion to Haldi and provide insights into the social and economic aspects of Urartian society, as these offerings often involved significant resources. Thus, the Urartian inscriptions serve as an essential source for understanding the Urartians' religious practices and socio-economic structure. In this study, based on the Urartian inscriptions, the place and importance of God Haldi in the Urartian religion have been trying to be conveyed by classifying the gifts offered to God Haldi according to their types and analyzing their religious, social, and economic functions.

Keywords: Urartu, God Haldi, Artifact, Inscription, Gift.

ÖNSÖZ

Tanrı Haldi, Urartu panteonunun baş tanrısı olarak büyük bir öneme sahiptir. Onun adına yapılan sunular ve sunulan armağanlar, sadece dini bir uygulamanın ötesinde, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik anlamda büyük bir rol oynamıştır. Haldi'ye sunulan armağanlar genellikle savaş ganimetleri, metal eserler, hayvanlar ve tarımsal ürünler gibi çeşitli türleri içerir. Bu armağanlar, Urartuların tanrılarına olan derin saygısını ve onlara olan bağlılıklarını yansıtırken, aynı zamanda dönemin toplumsal yapısının ve ekonomik kaynaklarının da bir yansımasıdır.

Urartu yazıtlarındaki bu armağanların kapsamını ve önemini anlamaya yönelik bir giriş niteliği taşımaktadır. Haldi'ye sunulan armağanların analiz edilmesi, Urartuların dini ritüelleri ve toplumsal dinamikleri hakkında daha derin bir anlayış geliştirmemize olanak tanır. Bu bağlamda, Urartuların Tanrı Haldi'ye sundukları armağanlar, sadece dini değil, aynı zamanda kültürel ve ekonomik bir anlam taşıyan önemli unsurlar olarak değerlendirilmelidir.

Bu çalışmada, Urartu yazıtlarında Tanrı Haldi'ye sunulan armağanların detaylı bir incelemesi yapılacak ve bu armağanların Urartuların inanç sistemindeki yeri ve toplumsal etkileri hakkında kapsamlı bir değerlendirme sunulacaktır.

Tezimin oluşmasında emeği geçenlere teşekkür etmek istiyorum. Bu manada bana yardımını eksik etmeyen ve her zaman yanımda olan başta kıymetli danışmanım saygıdeğer hocam Prof. Dr. Süleyman Çiğdem'e, Doç. Dr. Yasin Topaloğlu'na, Dr. Öğr. Üyesi Murat Kılıç'a teşekkür ve şükranlarımı sunuyorum. Tez sürecimde şahsıma bilgi ve deneyimleriyle katkılarda bulunan PhD Serhat Uslu ve MSc. Emre Güngör hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca her zaman maddi manevi desteğini ve duasını eksik etmeyen çok kıymetli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Erzurum-2024

Abdullah KÖSEOĞLU

GİRİŞ

Urartu panteonunun baş tanrısı Tanrı Haldi, için sunular ve sunulan armağanlar, sadece dinî değil toplumsal ve ekonomik anlamda da önemlidir. Haldi'ye genellikle savaş ganimetleri, metal eserler, hayvanlar ve tarımsal ürünler sunulduğu görülmektedir. Bu armağanlar, Urartuların tanrılarına olan derin saygısını ve onlara olan bağlılıklarını yansıtırken, aynı zamanda dönemin toplumsal yapısının ve ekonomik kaynaklarının da bir yansımasıdır. Urartu yazıtlarındaki bu armağanların kapsamını ve önemini anlamaya yönelik bir giriş niteliği taşımaktadır. Haldi'ye sunulan armağanların analiz edilmesi, Urartuların dini ritüelleri ve toplumsal dinamikleri hakkında daha derin bir anlayış geliştirmemize olanak tanımaktadır. Urartu yazıtlarında Tanrı Haldi'ye sunulan armağanların detaylı incelemesi ve bu armağanların Urartuların inanç sistemindeki yeri ve toplumsal etkileri hakkında kapsamlı bir değerlendirme sunulmayı amaçlamaktadır.

I. URARTULAR VE URARTU ARAŞTIRMALARI

İnsanların yaratıcıya ve manevi varlıklara veya ilahi güçlere inanarak ibadet etmeyi düzenleyen toplum temelli yapı “din” olarak adlandırılmaktadır. İnsan varlığı dünya üzerinde mevcut olduğundan beri anlamlandıramadığı doğa güçleri karşısında kendisini aciz korku ve güvensiz hissederek kudretli varlıklara sığınmış ve onlara boyun eğmiştir. İnsanoğlu tanrılarla yakınlık kurmak amacıyla kurbanlar sunmuşlardır. Nitekim kurban insan varlığını tümüyle tanrıya adayarak tanrıya daha yakın olmak ve tanrının rızasını kazanma ve hayatını düzen içerisinde geçirmek amacıyla gerçekleştirdiği kutsal bir ritüeldir. (Şirin, 2017, s. 3). İnsanlar tanrılarını sakinleştirmek veya bereket bolluk olması açısından birtakım adaklar sunmuşlardır. İnsanlar sunulan bu adaklarla tanrıyla yakınlık kurarak, onların yardımını almaya ve bağlılığını bildirme amacı taşımaktadır. Böylece insanlar sundukları kurbanlarla tanrıya saygı ve minnettarlıklarını göstermişlerdir. İnsanlar sundukları kurbanlar sayesinde tanrıyla iletişim kurduklarına inanmışlardır. Nitekim bu amaçla değerli gördükleri hayvanlarını veya tarımsal gıda ürünlerini tanrılara adak olarak sunarak dünyevi hayatlarının sağlık, bereket ve zafer içerisinde geçmesini dilemişlerdir. (Akkuş Mutlu, 2022, s. 194).

Urartular, Van Gölü ve çevresi merkez olmak üzere Doğu Anadolu coğrafyasında hüküm sürmüştür. Başkenti “Tuşpa” olarak ifade edilen günümüz Van şehridir. Van gölü kıyısı üzerinde yer alan kayalıklar üzerine kurulmuştur. Urartular, MÖ 1200’lü yılların ikinci çeyreğinden sonra Anadolu coğrafyasının Doğu bölgesinde hüküm süren, Asur kaynaklarında “*Nairi*” olarak ifade edilen küçük beyliklerden oluşan bir topluluktur. Bu topluluklar kendilerini “*Bianili*” olarak adlandırılmışlardır. Asur tehlikesine karşı zamanla bir araya gelen bu küçük beylikler önceden “*Uruatri*” daha sonrasında ise “*Nairi*” adıyla birlikte birleşerek I. Sarduri liderliğinde bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Kral I. Sarduri döneminde başkent Tuşpa olarak ilan edilmiştir. Urartuların en güçlü dönemi MÖ 8. yüzyıl olarak ifade edilmektedir. Doğu Anadolu’da güçlenen bu krallık bıraktığı medeniyet açısından diğer uygarlıklara da örnek olmuştur. Urartu krallığının sınırları oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Kuzeydoğusunda Ermenistan, kuzeybatısında Erzincan, güneydoğusunda Urmiye gölü ve güneybatısında da Malatya bölgesine kadar uzanan coğrafyaya hâkim olmuşlardır. Urartular kendilerine has özellikleriyle tarihte yer edinmiştir. Urartu eserleri günümüze kadar ulaşmıştır. Eserlerin büyük bir çoğunluğu başkent Tuşpa (Van) bölgesinde bulunmuştur. Urartu hakkındaki bilgilere Asur yazıtlarında rastlanılmıştır. Doğu Anadolu’da önemli izler bırakan Urartu Devleti’ne İskitler ve Medler tarafından son verilmiştir. Urartu Krallığı, MÖ 9. yüzyıldan MÖ 6. yüzyıla kadar Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Kuzeybatı İran bölgelerinde etkili olan önemli bir devlettir. Urartular, dinî inançlarını ve ritüellerini dönemin diğer toplumlarından ayıran belirgin bir şekilde ifade etmişlerdir. Bu bağlamda, Urartu yazıtları, krallığın dini yaşamını ve Tanrı Haldi’ye olan bağlılıklarını anlamak için kritik bir kaynak teşkil eder.

Tanrı Haldi, Urartuların en önemli tanrılarından biri olarak, krallığın dini ve kültürel merkezinde yer alır. Haldi'nin tapınma pratiği ve ona sunulan armağanlar, Urartuların dini hiyerarşisini ve Tanrı'ya olan derin saygısını gözler önüne serer. Urartulu yöneticiler, Haldi'ye olan bağlılıklarını ve krallıklarının kudretini, çeşitli armağanlar ve adaklarla ifade etmişlerdir. Urartu yazıtlarında Tanrı Haldi'ye sunulan armağanların incelenmesi hem Urartu krallığının dini pratiklerinin hem de toplumsal yapısının anlaşılması açısından büyük önem taşır. Armağanlar, kraliyet ailelerinin Haldi'ye olan derin bağlılıklarını ve aynı zamanda Tanrı'nın krallığın refahı ve başarısındaki rolünü vurgular. Bu yazıtlar, Urartu’nun dini ve toplumsal dinamikleri hakkında bilgi

sağlayarak, antik Orta Doğu'nun bu gizemli uygarlığının anlaşılmasına katkıda bulunur. Urartu yazıtlarındaki bu armağanlar, sadece dönemin dini inançlarını yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda kralların ve yöneticilerin toplumsal statülerini ve Tanrı ile olan ilişkilerini de detaylı bir şekilde ortaya koyar. Dolayısıyla, Tanrı Haldi'ye sunulan armağanlar üzerindeki inceleme, Urartu'nun dini yaşamı ve kültürel değerleri hakkında önemli ipuçları sunar. Urartu Krallığı'nın derin dini inançları, bu antik uygarlığın toplumsal ve kültürel yapısını anlamak için önemli ipuçları sunar. Urartular, güçlü bir dini inanç sistemine sahip olup, Tanrı Haldi'ye olan bağlılıklarını ve ona sunulan armağanlar üzerinden ifade etmişlerdir. Tanrı Haldi, Urartu panteonunun merkezi figürlerinden biri olarak hem devlet işlerinde hem de günlük yaşamda derin bir rol oynamıştır. Urartu yazıtları, bu armağanların neler olduğunu, hangi amaçlarla sunulduğunu ve bu sürecin toplumsal ve politik işleyişle nasıl bir ilişki içinde olduğunu anlamak açısından zengin bir bilgi kaynağıdır. Yazıtlar, genellikle kraliyet yapıtlarında ve tapınak duvarlarında bulunur ve Tanrı Haldi'ye sunulan armağanlar, Urartu toplumunun dini ritüellerinin ve geleneklerinin ayrıntılarını ortaya koyar. Bu armağanlar, çeşitli şekillerde sunulmuştur; bunlar arasında yapılar, metal eserler, taşlar, hayvan kurbanları ve diğer eşyalar yer alır. Her armağan, Tanrı Haldi'ye olan derin saygının ve krallığın dini sorumluluklarını yerine getirme arzusunun bir göstergesidir. Özellikle yazıtlar, bu armağanların hangi bağlamlarda sunulduğunu ve hangi olaylarla ilişkilendirildiğini belirlemek için kullanılır. Tanrı Haldi'ye sunulan armağanlar, sadece dini bir eylemi değil, aynı zamanda kraliyet gücünün ve toplumun refahının simgesidir. Krallar ve yöneticiler, bu armağanlar aracılığıyla Haldi'ye olan bağlılıklarını ifade ederken, aynı zamanda devletin kudretini ve istikrarını da pekiştirmeyi hedeflemişlerdir. Bu bağlamda, armağanlar, Urartu toplumunun sosyal ve politik dinamiklerini anlamak için de önemli birer göstergedir. Urartu yazıtlarında yer alan bu armağanlar, aynı zamanda bölgenin ekonomik ve ticaret ağları hakkında da bilgi verir. Çünkü bu armağanların büyük bir kısmı, yerel ve uluslararası ticaret yollarından elde edilen değerli materyallerden oluşur. Dolayısıyla, bu yazıtlar, Urartu'nun ekonomik ve ticari ilişkilerinin yanı sıra, dini ve kültürel alışkanlıklarına dair de önemli veriler sunar.

Urartu yazıtlarında Tanrı Haldi'ye sunulan armağanların incelenmesi hem Urartuların dini yaşamının hem de toplumsal yapısının anlaşılmasında kritik bir rol oynar. Bu yazıtlar, antik Urartu uygarlığının derinliklerine inme ve bu ilginç medeniyetin dini

ritüellerini ve toplumsal değerlerini anlama konusunda önemli bir pencere açar. Urartu Krallığı'nın dini pratiği, bu uygarlığın toplum yapısının ve kültürel değerlerinin derin bir yansımasıdır. Urartular, Tanrı Haldi'ye olan derin bağlılıklarını ve saygılarını, özellikle yazıtlar aracılığıyla ifade etmişlerdir. Bu yazıtlar, Urartu'nun dini ritüellerini, toplumun sosyal yapısını ve siyasi stratejilerini anlamak için paha biçilmez bilgiler sunar. Tanrı Haldi, Urartu panteonunda merkezi bir figürdür ve bu tanrı, genellikle savaş ve bereketle ilişkilendirilir. Urartular, Tanrı Haldi'yi koruyucu bir güç olarak görmüş ve krallığın başarısının Tanrı'nın lütfuna bağlı olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle, Haldi'ye sunulan armağanlar, sadece dini ritüeller değil, aynı zamanda krallığın ve toplumun refahını güvence altına almak için yapılan stratejik eylemler olarak da değerlendirilebilir. Urartu yazıtları, Tanrı Haldi'ye sunulan armağanların çeşitliliğini ve bu armağanların hangi bağlamlarda sunulduğunu detaylandırır. Bu armağanlar genellikle şunları içerir: Altın, gümüş ve değerli taşlar gibi lüks eşyalar, Haldi'ye olan derin bağlılığı ve saygıyı ifade etmek için sunulmuştur. Bu materyallerin seçimi, Tanrı'ya olan yüksek takdiri ve armağanların kalitesini vurgular. Özellikle büyük baş hayvanlar, Tanrı'ya sunulan kurbanlar arasında yer alır. Bu tür kurbanlar, Tanrı'ya olan minnettarlığın ve Tanrı'nın topluma olan lütfunu kazanma arzusunun bir göstergesidir. Haldi'ye sunulan armağanlar, aynı zamanda tapınakların ve anıtların inşasında kullanılan değerli materyalleri de kapsar. Bu yapılar, Tanrı'ya olan bağlılığı somut bir şekilde ifade ederken, aynı zamanda krallığın prestijini de artırır.

Tanrı Haldi'ye sunulan armağanlar, sadece dinî bir ifade değil, aynı zamanda toplumsal ve politik stratejiler açısından da önemlidir. Bu armağanlar, Urartu krallarının dini liderliklerini pekiştirmek ve toplum üzerindeki etkilerini güçlendirmek için kullanılmıştır. Haldi'ye yapılan adaklar ve sunulan armağanlar, kralların Tanrı'nın lütfuna ve korumasına olan bağlılıklarını ifade ederken, aynı zamanda halk arasında prestij ve otorite kazanmalarına yardımcı olmuştur. Sunulan armağanların bir kısmı, yerel ve uluslararası ticaret yollarından elde edilen materyallerden oluşur. Bu durum, Urartu'nun ekonomik yapısının ve ticaret ağlarının da bir yansımasıdır. Armağanlar, Urartu'nun bölgesel ve uluslararası ticaretle olan bağlantılarını ve ekonomik gücünü gösterir. Ayrıca, bu armağanların tedarik edilme süreçleri, Urartu'nun ticaret stratejileri ve ekonomik ilişkileri hakkında bilgi sağlar.

Urartu yazıtlarında Tanrı Haldi'ye sunulan armağanlar, sadece dini bir bağlamda değil, aynı zamanda toplumsal, politik ve ekonomik bağlamlarda da büyük bir anlam taşır. Bu yazıtlar, Urartuların dini inançlarını ve ritüellerini anlamak için kritik bir kaynak sunar ve aynı zamanda Urartu'nun toplumsal ve ekonomik yapısını aydınlatır. Tanrı Haldi'ye sunulan armağanlar üzerinden yapılan bu inceleme, antik Urartu uygarlığının dini, sosyal ve ekonomik dinamiklerini derinlemesine anlamamıza katkıda bulunur. Bu çalışma, Urartu Krallığı'nda devlet dininin oluşum süreci ve baştanrı Tanrı Haldi'nin rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Tanrı Haldi'ye sunulan armağanlar, Urartu krallarının seferleri, inşa ettikleri yapılar ve sundukları metal eserler üzerinden incelenerek, bu armağanların dini, toplumsal ve siyasi işlevleri ele alınmıştır. Çalışmada, Urartu yazıtları başta olmak üzere ve krallık dönemine ait akademik kaynaklar ile arkeolojik bulgulardan yararlanılarak, Tanrı Haldi'ye sunulan armağanların Urartu dinindeki yeri ve önemi ele alınmaya çalışılmıştır.

II. URARTU SİYASİ TARİHİ

Kral Arame hakkında ilk bilgilere Asur kralı III. Salmanassar'ın kayıtlarında rastlanılmaktadır. Bu kayıtlarda Arzaşkun ve Sugunia kentlerinden bahsedilmektedir. (Sevin, 2005, s. 73). Asur kralı III. Salmanassar dönemine ait yazıtlarda Urartu Devleti'nin merkezi yapısını sağlama açısından temeli Arame döneminde atılmıştır. Birbirinden bağımsız beylikleri bir arada tutma yolunda ilk adımın Arame tarafından atıldığı, Urartu Devleti'nin tek lider etrafında toplanmaya başladığı anlaşılmaktadır. (Belli, 1982, s. 151; Çilingiroğlu, 1984, s. 13-14; Sevin, 2005, s. 73).

Arame'den sonra devletin başına I. Sarduri'nin geçtiğini kendi yazdırdığı çift dilli (Asurca-Urartuca) olarak yazılan Madır Burcu olarak bilinen yazıttan anlaşılmaktadır.

“Lutipri'nin oğlu, büyük kral, kudretli kral, evrenin kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi benzeri olmayan kral Sarduri'nin yazıtı, muhteşem bir çoban, savaştan korkmayan, boyun eğdiren bir kral. Lutipri oğlu I. Sarduri, kralların kralı, krallardan haraç alan. Lutipri oğlu Sarduri şöyle diyor; s. Ben bu taşları Alniunu şehrinde getirdim (ve) bu duvarı inşa ettim.” (UKN, no. 17).

Madır Burcu yazıtı Urartu Devleti'nin en eski yazılı belge olma özelliğini taşımaktadır. (Sevin, 2005, s. 73). Sarduri, krallığı gerçek manada kuran ve başkenti Tuşpa yapan kraldır. Kral İşpuini iskân faaliyetlerini devam ettirmiş, başkent Tuşpa'nın kuzey, güney ve doğu tarafında yeni savunma kaleleri inşa edilmiştir. Kalelerin inşa

edilmesiyle başkentin güvenliği artırılarak, diğer bölgelere seferlerin düzenlenmesi amaçlanmıştır. Nitekim bu amaç doğrultusunda Patnos, Ağrı ve Eleşkirt bölgeleri yapılan seferler neticesinde ele geçirilerek Urartu sınırlarına dahil edilmiştir. İşpuini hayatıyken saltanatının son dönemini oğlu Menua ile sürdürmüştür. Bu dönemde güneydoğu tarafına sefer düzenlenerek Ardini-Muşaşir tapınağı ele geçirilmiştir. Bu tapınağın Urartuların eline geçtiğine dair bilgileri içeren Kelişin Yazıtı önem arz etmektedir. (Topaloğlu, 2009, s. 41).

İşpuini ile ortaklaşa yürüttükleri saltanat yıllarından sonra yönetimi tek başına yürüten Menua, Urartu Devleti'nin genişleme ve güç kazanmasına öncülük etmiştir. Bu dönemde imar faaliyetleri hız kazanmış, krallık Doğu Anadolu ve çevresinin önemli bir gücü olarak konumlanmıştır. Elbette ki bu durumun ortaya çıkmasında Asur Devleti'nin yaşadığı iç karışıklıklarda etki etmiştir. (Gökçek & Abacı, 2019, ss. 152-153). Menua askeri ve ekonomik açıdan önemli faaliyetler yürütmüş, tarım ve hayvancılık bölgelerini ele geçirmiştir. Kuzey bölgesinin önemli yeraltı kaynaklarını krallık sınırlarına katmıştır. (Çilingiroğlu, 1994, ss. 68-70). Menua döneminde kuzey bölgesinde yapılacak seferler için kaleler inşa edilerek, kuzey bölgesinin ele geçirilme adımları atılmıştır.

Menua döneminde kuzeye yönelik adımlar Argiştı döneminde de devam etmiştir. Krallığın bu dönemde de genişleme politikası devam etmiştir. Argiştı dönemine ait olduğuna rastlanılan Horhor Yazıtında, Urartu krallarının iktidar yıllarına ait en geniş bilgilere yer verildiği anlaşılmıştır. Ayrıca yazıtta ele geçirilen yerlerden, askeri seferlerden ve Asurlulara karşı elde edilen zaferlerden bahsedilmiştir. (Topaloğlu, 2009, s. 41; Bahar, 2010, ss. 240-241). Argiştı döneminde ticaret ön plana çıkmıştır. Ticaret yolları korunarak, yeni seferler yapılarak, ülkenin sınırlarını genişletme politikası sürdürülmüştür. Urartu devletinin sınırları Argiştı döneminde Trans Kafkasya'ya kadar uzanmıştır. Kral Argiştı günümüzde Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Ardahan illerini kapsayan "Diauehi" bölgesini yaptığı seferler sonucunda ele geçirerek bölgeden haraç almıştır. Ele geçirilen bu bölgeyi kalıcı kılmak adına Argiştihinili ve Arin-berd civarına stratejik kale ve şehirler inşa edilerek önemli kazanımlar elde edilmiştir. (Topaloğlu, 2009, ss. 41-49).

II. Sarduri, Urartu Krallığı'nın sınırlarını genişletme politikasına devam etmiştir. Kuzey batıda yer alan Qulha bölgesi ele geçirilmiştir. (Gökçek & Abacı, 2019, s. 154).

Hayvan ihtiyacının karşılanması için seferler düzenlenerek Sarduhinili şehri kurulmuştur. (Kaya, 2012, ss. 262-264). II. Sarduri, Urartu Krallığını en geniş sınırlarına ulaştırmıştır. Urartu Devleti'nin sınırları batıda Malatya, doğuda Urmiye gölü, kuzeyde Gökçe gölü, güneyde ise Halep ve Musul'a kadar uzanmıştır. (Erzen, 1984, s. 32). Bu dönemde Urartu devleti, Geç Hitit Beylikleriyle Asur'a karşı güç birlikteliğine giderek, ortak düşmana karşı mücadele etme yoluna girmiştir. MÖ 743 yılında II. Sarduri ile Asur kralı III. Tiglath-Pileser karşı karşıya gelmiştir. Ancak Asur yenilgisiyle bozguna uğrayan Urartu Devleti'nin Geç Hitit Beylikleriyle ittifakı bozularak, Geç Hitit Beylikleri Asur hakimiyeti altına alınmıştır. (Ceylan, 1994, ss. 212-214). II. Sarduri dönemiyle ilgili bir takım önemli bilgilere Van Kalesi'nin kuzey doğu kısmında yer alan Analı Kız (Hazine Kapı) olarak ifade edilen yazıttan ulaşılmaktadır. (Topaloğlu, 2009, s. 50). Ayrıca bu dönemde inşa edilen Çavuştepe Kalesi de Urartu mimarisi açısından önemli bir eser olarak ortaya çıkmıştır. (Belli, 1982, ss. 162-164).

I. Rusa, Urartu Devleti'ni tekrar ayağa kaldırarak, yeniden düzene sokmuştur. Bu dönemde Doğu bölgesinde yer alan güney Azerbaycan ve Erivan'a yönelik seferler düzenlenmiş, bölge kontrol altına alınmıştır. (Gökçek & Abacı, 2019, s. 155). Ayrıca bu dönemde Kafkaslardan Anadolu'ya giriş yapan Kimmerler hem Anadolu hem Urartular için yıkıma yol açmıştır. İskit baskısı neticesinde Anadolu ve Urartulara büyük zararlar veren Kimmerler, Urartuların kuzey bölgesinde yer alan birçok kale ve şehirlerini yağmalamışlardır. Asur kralı II. Sargon bu durumu fırsat bilerek Urartu Devleti üzerine sefer düzenleyerek galip gelmiştir. Bunun sonucunda kutsal merkez olan Muşaşir Tapınağı ele geçirilerek talan edilmiştir. Ayrıca Urmiye bölgesi de Asurluların eline geçmiştir. I. Rusa'nın bu gelişmelerden sonra yaşamını yitirdiği anlaşılmaktadır. (Belli, 2004, s. 159-170; Topaloğlu, 2009, ss. 56-57).

I. Rusa'dan sonra Urartu Devleti'nin başına oğlu II. Argiştı geçmiştir. Bu dönemde imar ve iskân çalışmalarını ağırlık verilerek yeni merkezler inşa edilerek krallığın ekonomik ve askerî açıdan toparlanması sağlanmaya çalışılmıştır. II. Argiştı krallığı dış tehditlerden koruma politikasıyla hareket ederek Kimmerler ile anlaşma yaparak, tehdidin sürmesine engel olmuştur. Bu sayede Kimmerler Batı Anadolu'ya yönelerek Urartulara karşı tehdit olmaktan çıkmıştır. Nitekim bu gelişmeler sayesinde Urartu ile Kimmerler arasında dostluk ilişkisi kurulmuştur. Kurulan ortaklık neticesinde Asurlulara

karşı Tabal bölgesinde galip gelinmiş ve Asur kralı II. Sargon yaşamını yitirmiştir. (Tarhan, 2002, ss. 597-610; Topaloğlu, 2009, s. 57).

II. Rusa döneminde krallığın toparlanma süreci devam etmiştir. İmar ve iskân faaliyetleri devam ettirilerek ekonomik ve iktisadi çalışmalar sürdürülmüştür. Bu dönemde yeni ekonomi merkezleri, tarımsal sulama alanları ve kaleler inşa edilmiştir. II. Rusa döneminde inşa edilen Ayanis, Kef Kalesi (Adilcevaz), Toprakkale, Bastam ve Karmir-Blur önemli yapılardır. Bu yapılar Urartu Krallığı'nın II. Rusa dönemindeki mimari faaliyetlerine örnek teşkil etmiştir. II. Rusa döneminde atılan bu adımlarla devletin yeniden ayağa kaldırılması ve teşkilatlanmasının sağlanması amaçlanmıştır. (Salvini, 2006, s. 114). Krallığın toparlanma süreci II. Rusa'dan sonra yerini gerileme sürecine bırakmıştır. II. Rusa'dan sonra krallık tahtına sırasıyla III. Sarduri, Erime, III. Rusa ve IV. Rusa geçse de siyasi faaliyetleri hakkında bilgiler mevcut değildir. İskit ve Med tehlikesinin ortaya çıkışıyla birlikte Asur devleti güç kaybederek zayıflamış ve yıkılış sürecine girmiştir. Bu gelişmeler üzerine bölgedeki gücü ele geçiren İskitler, Urartu kale ve şehirlerini tahrip ederek Urartu Krallığı'nın yıkılışına neden olmuştur. (Topaloğlu, 2009, s. 58).

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU DİNİ VE URARTU TANRILARI

1.1. URARTU DİNİ

Urartu dinî çok tanrılı bir dine sahiptir. Urartu dini hakkındaki bilgilere çivi yazısı ile kabartmalardan öğrenilmektedir. Urartu dini yakın çevresinde bulunan Ön-Asya ülkelerinin inanç sistemine yakın bir yapıdadır. Urartu dini yerel öğelerinin yanı sıra Anadolu, Mezopotamya ve İran etkilerine rastlamak mümkündür. (Piotrovski, 1965, s. 48). Urartu dini hakkında en ayrıntılı bilgileri Meherkapı yazıtından öğrenmekteyiz. Kral İşpuini ve Menua döneminde inşa edilen Meherkapı yazıtında 79 Urartu tanrısının adı anılmaktadır. (Ünsal, 2013, s. 190). Yazıtta tanrıların sıralanışı ve adak edilecek kurban miktarı tanrıların önem derecesine göre düzenlenmiştir. (Konyar, 2022, s. 269). Tanrılar listesinin başında yer alan baş tanrı Haldi için 17 boğa ile 34 koyunun kurban edildiği anlaşılmaktadır. Tanrılar listesinin ikinci sırasında yer alan Tanrı Teişeba için 6 boğa ile 12 koyun sunulurken, üçüncü sırada yer alan Tanrı Şivini içinde 4 boğa ile 8 koyunun kurban edildiği anlaşılmaktadır. Yazıtta tanrılara kurban edilen hayvanlar inek, boğa ve koyundan oluşmaktadır. (Piotrovski, 1965, s. 38). Kurban edilecek hayvanın türü ve sayısı da tanrının önem derecesine göre belirlenmiştir. Urartu yazıtlarının büyük çoğunluğunda tanrılara hitap ederek başlanır. Elde edilen metinlerin çoğunlukla Tanrı Haldi'ye adanmış olması, Tanrı Haldi'nin Urartu dininin baş tanrısı olduğunu göstermektedir. Urartu yazıtlarının büyük bir kısmında Tanrı Haldi'nin adı dışında Tanrı Teişeba ve Tanrı Şivini'nin de adları anılmaktadır. Bununla birlikte Urartu dininin en üst sıralarında söz konusu tanrıların olduğu anlaşılmaktadır. (Piotrovski, 1965, s. 37). Urartu yazıtlarının en başında bahsedilen bu üç tanrı Urartu dininin tanrı üçlüsünden oluştuğunu göstermektedir. Tanrı üçlüsünün en başında Tanrı Haldi yer alırken ikinci sırada Tanrı Teişeba ve üçüncü sırada Tanrı Şivini ile devam etmektedir. (Hakbilen Ası, 2019, s. 33). Urartularda tanrılar belli bir görev ve roller üstlenmişlerdir. Her biri sorumlu oldukları konularda özel bir yetkinlik taşımaktadır. (Kaya, 2018, s. 62). Buna örnek olarak baş tanrı Haldi savaş tanrısıdır. Tanrı Haldi aslan üzerinde ve elinde mızrak ile tasvir edilmiştir. (Çilingiroğlu, 1997, s. 161). Tanrı Teişeba fırtına ve gök tanrısıdır ve üç kollu yıldırım ile tasvir edilmiştir. Tanrı Şivini ise güneş tanrısıdır ve güneş kursu ile betimlenmiştir. (Kaya, 2018, s. 62).

1.2. URARTU TANRILARI

Urartu dini çok sayıda tanrıya sahip bir inanç sisteminden oluşmaktadır. Önceleri beyliklerden oluşan Urartu toplumu aşiretlerin bir araya gelme düşüncesi ile krallık olarak kurulma gayesi ile ortaya çıkmıştır. Bu süreçte ortak bir din yapısı oluşturmak gayreti Sarduri'den sonra krallığın başına geçecek olan İşpuini dönemiyle başlamıştır. Nitekim İşpuini dönemine ait yazıtlarda Tanrı Haldi isminin geçmeye başladığı görülmektedir. Patnos'ta bulunan "Tanrı Haldi'nin gücüyle, Sarduri oğlu İşpuini..." ifadesi örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kral İşpuini dönemine ait diğer yazıtlarda da bu tür ifadeler rastlanmaktadır. İşpuini döneminden sonra tahta çıkan diğer krallarda sadece Tanrı Haldi'ye değil, diğer tanrıları da yazıtlarında bahsetmişlerdir. Krallığın kısa sürede kurulma gayretiyle oluşturmaya çalıştığı dini yapılar ve bu yapıları oluşturan tanrıların listesi, tapınım alanları, kutsal mekanlar, dini tören ve merasimler ile bu vazifeleri yürütebilecek din adamlarının da ortaya çıktığı görülmüştür. Kral İşpuini dönemine ait birkaç yazıtın, Urartu dini kurumlarının inşası hakkında bilgi vermektedir. Urartu krallığını ortak yaşamı içinde topluma seslenecek, önem ve saygı görececek bir tanrı panteonu oluşturma gayesini ilk olarak İşpuini ile Menua döneminde görülmektedir. Günümüz itibarıyla Van şehrinde bulunan Zimzim Dağı'nın batı eteklerinde yer alan kayaya oyulmuş kapı vaziyetinde görülen Meher kapı yazıtında onurlandırılması istenen 79 adet Tanrı ve tanrıçanın isminin geçtiği ve bu tanrıların hangisine ne kadar kurban atanacağı ifade edilmiştir. (Köroğlu & Konyar, 2020, ss. 136-137).

Yazıtta ismi geçen tanrılar önem derecelerine göre düzenlenmiştir. Yazıtın başında Tanrı Haldi'ye yer verilmiş, ne kadar kurban adandığı ifade edilmiştir. Yazıtta ismi geçen tanrıların adına sunulan kurban adakları ile miktarı, önem derecelerini belirlemiştir. Tanrılara sunulan kurban adak türleri boğa ve koyunlardır. Tanrıçalara sunulan kurban adak türleri ise inek ve koyunlardır. Bununla birlikte bazı tanrılara da kendilerine özgü niteliklerde birçok kurbanların adandığı anlaşılmaktadır. (Konyar, 2022, s. 269).

Meherkapı yazıtında Urartu kralları İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua'nın, Tanrı Haldi adına kutsal kapı inşa ettirdiklerini, kapı içerisinde Urartu toplumu adına ferman yayınladıklarını belirtmektedir. Yazıtta Tanrı Haldi'nin başta yer aldığı tanrılar sıralamasında Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini, Tanrı Hutuini ile devam etmektedir. Tanrı Haldi adına 17 boğa ve 34 koyun kurban edilmiştir. Bununla birlikte Tanrı Teişeba adına

6 boğa ile 12 koyun, Tanrı Şivini adına 4 boğa ile 8 koyun, Hutuini adına ise 2 boğa ile 4 koyun kurban olarak adandığı yazıtta ifade edilmiştir. Tanrılar sıralamasında Tanrı Haldi ile ilgili olarak bazı kutsal terimler içinde kurban adanmasına yer verilmiştir. Haldi'nin gücü, Haldi'nin Susi'si, Haldi kapısı, Haldi'nin mızrağı, Haldi'nin ordusu gibi terimlerde kurban adanması gerekliliği içeren kutsal terimlerdir. Yazıtta Urartu bölgesi içerisinde yer alan bazı Urartu şehirlerinin tanrılarının ismi de yer almıştır. Arsuniu, Tuşpa ve Haldi şehirlerinin tanrılarına yer verilmiştir. Meherkapı yazıtının İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallık döneminde inşa edildiği bilinmektedir. Kelişin'de bulunan ve Tanrı Haldi'nin isminin geçtiği yazıtta, Muşaşır'deki Haldi tapınağı önünde Urartu krallarının törenler düzenlediği ve birçok hayvanı kurban olarak sundukları ifade edilmektedir. Tanrı Haldi'nin Urartularda beylikler dönemi ile bereketlilik niteliği süreklilik göstererek devam etmiştir. Ayanis kalesindeki arkeolojik çalışmalarda bereketlilik kültü ile ilgili bulgular ele geçirilmiştir. Tanrı Teişeba yüzlerce yıldır Anadolu'da önemli bir rol üstlenmiştir. Ancak Urartu Beyliği'nin bütünleştirdiği Tanrı olan Tanrı Haldi, bu rolü Urartularda baş tanrı olarak üstlenmiştir. Nitekim Meherkapı yazıtlarında ve daha sonraki dönemlerde yazılan yazıtlarda Teişeba'nın rolünü ve görevlerini Tanrı Haldi'nin aldığı görülmektedir. Urartularda ordu ile ilgili savaşa gitmeyi işaret eden yazıtların Haldi ismiyle başlayarak, Haldi'nin kuvveti sayesinde zafer elde edildiğinden bahsedilmiştir. (Köroğlu & Konyar, 2020, ss. 138-139).

Van-Anzaf Haldi Tapınağı'nın dış kısmında yer alan bronz kalkan üzerindeki betimlemelerde Urartu tanrılarının görünüşleri ve görevleri hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Kalkan üzerindeki betimlemenin en başında yer alan Tanrı Haldi'nin önünde savaş sahnesi gelişmekte ve Haldi'nin üstünde yer aldığı aslanlar da bu savaşa dahil olmuşlardır. Tanrı Haldi'nin tüm bedeni ve elindeki mızrak alevler saçmaktadır. Tanrı Haldi'nin elindeki alev saçılan mızrağının düşman askerlerine isabet ettiği ifade edilmektedir. Tanrı Haldi'nin dışında kalkan üzerinde betimlenen bir aslan üzerinde ayakta duran Teişeba ve bir boğa üzerinde Şivini yer almaktadır. Anzaf kalkanı ve başka tanrıların betimlemeleri dikkate alındığında Urartularda üç tanrının niteliklerini tanımlanmaktadır. Anzaf kalkanında Tanrı Haldi'nin alevler saçtığı betimlenmiştir. Tanrı Teişeba'nın genellikle yıldırım demetleri tutan ve aslan üzerinde betimlenen bir figürdür. Tanrı Şivini'nin de zaman zaman boğa ve aslan üzerinde olduğu betimlenmiştir. Ancak Teişeba'nın her zaman en dikkat çekici niteliği betimlemelerinde genelde elindeki

yıldırım demetleridir. Şivini'nin ise en dikkat çekici niteliği güneş kursu olarak betimlenmesidir. (Konyar, 2022, s. 269).

Urartu tapınaklarında önemli dini ritüellerde, Tanrı Haldi'ye sunulan silah armağanları ön plandadır. Ayanis Kalesi'nin yanı sıra Toprakkale'de de Tanrı Haldi'ye adanan çeşitli silahlar bulunmuştur. Ayanis Kalesi'nde çok sayıda bulunan kalkan, miğfer, mızrak ve sadakların üzerinde çivi yazısı ve adak yazıtları belirlenmiştir. Bu silahlar ritüel sonrasında cella içindeki podyumda Tanrı'ya sunulmuş ve ardından tapınak veya avlu duvarlarına asılmıştır. Silahlar, üzerlerinde Tanrı Haldi'ye Argişti'nin oğlu Rusa tarafından hediye edildiğine dair yazıt bulunan mantar başlı çivilerle birlikte duvarlara tutturulmuştur. Urartu tapınak alanlarında gerçekleştirilen ritüellerde kurban adakları hakkında somut arkeolojik kanıtlar bulunmuştur. Buna örnek olarak, Çavuştepe tapınağının kuzeyinde yer alan adak sunağı ve kanal sistemi verilebilir. Ayanis Tapınağı'nda süslemeli ve yazıtlı bronz bir kalkan keşfedilmiştir. Kalkanın dikkat çeken özelliklerinden biri, Urartu sanatında ilk kez görülen Muşaşir tapınağındaki tasvirden anlaşılan 5,1 kg ağırlığındaki aslan kafasının kalkan üzerine yerleştirilmiş olmasıdır. Kalkan üzerindeki yazıtın ilk satırında Argişti'nin oğlu Rusa'nın bu kalkanı Tanrı Haldi'ye sunduğu ifade edilmektedir. (Köroğlu & Konyar, 2020, s. 144). Urartularda siteller genellikle zafer elde eden krallar tarafından tanrılarına adanarak dikilirdi. Bu siteller, boyutları ve içerikleri açısından çeşitlilik gösterse de Karagündüz, Kızılkaya ve Zivin sitelleri en önemlileri olarak öne çıkmaktadır. (Kaya, 2018, s. 62).

Urartularda, Eski Çağ'ın diğer çok tanrılı dinlerin de olduğu gibi, tanrılar insan şeklinde tasvir edilirdi. Bu tanrıların heykelleri ve tapınakları yaptırılırdı. Tanrı ve tanrıçalara ayinler düzenlenerek, dualar edilir ve hediyeler sunarlardı. Urartuların ulusal tanrısı olan baş tanrı Haldi adına en büyük tapınak, Muşaşir şehrinin merkezinde bulunmaktadır. (Kaya, 2018, s. 190).

Urartu kralları, Eski Çağ'ın diğer kralları gibi başarılarını tanrılara borçlu olduklarına inanıyorlardı. Bu inanç nedeniyle, II. Rusa'nın dönemindeki bütün büyük başarılarını sadece Haldi Tapınağı'nın duvarına yazdırdığı anlaşılmaktadır. (Kaya, 2018, s. 64). Tanrı Haldi Urartuların savaş tanrısıdır. Kutsal hayvanı aslan veya boğadır. Tanrı Haldi, savaş anında ordunun önünde yer alarak düşman ordularını mağlup etmiş ve Urartu ordusunun zafere ulaşmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Urartu krallarını kutlayarak,

kralların başarılarına ulaşmasına öncülük etmiştir. Krallar iktidar ve güçlerini Tanrı Haldi'den alarak ona karşı minnettar kalmışlardır. (Salvini, 2006, s. 198).

Tanrı Haldi sakallı veya sakalsız olarak tasvirlenmiştir. Tanrı Haldi'nin görevi Urartu Devleti'ni korumaktır. Urartu dininde Tanrı Haldi adına tapınaklar, bronz kalkanlar, çivi yazılı metinler, oklar, mızraklar, miğferler, kılıçlar ve kemerler yapılmıştır. Urartu dininde Tanrı Haldi büyük bir mızrakla sembol hâline gelmiştir. Ayrıca Urartu kralları Tanrı Haldi adına savaşlar kazanmak ve ürünlerin bol olması amacıyla kanallar ile tapınaklar inşa etmiş, adına dualar etmiş ve kurban adanmışlardır. (Gökçek & Abacı, 2019, s. 158). Tanrı Haldi Urartu toplumunun her alanında yer edinmiş, devletin koruyuculuğu rolünü üstlenmiştir. (Salvini, 2006, s. 198).

Teişeba, Anadolu'da uzun bir süre boyunca fırtına tanrısı olarak tapılmıştır. Meherkapı yazıtında Tanrı Haldi'nin hemen ardından yer almasıyla birlikte Urartu dininde Teişeba'nın önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, Urartu dini hiyerarşisinin Teişeba'ya verdiği yüksek önemi yansıtmaktadır. (Belli, 1998, s. 44). Tanrı Teişeba Hurri kökenli olup, Hititlerin II. binde baş tanrısı olan Teşup ile özdeşleştiği düşünülmektedir. Meherkapı yazıtında tanrıçalar arasında yer alan Huba'nın Teişeba'nın eşi olduğu ve Hurri dininde yer alan Teşup'un eşi Hepat ile ilişkilendirilmektedir. (Çilingiroğlu, 1997, s. 161). Meher kapı yazıtında Teişeba'ya 6 boğa ve 12 koyun kurban edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu durum Tanrı Haldi'den sonra en çok kurban edilen tanrının Tanrı Teişeba olduğunu göstermektedir. Meherkapı yazıtında Tanrı Haldi'nin savaşçı kimliğiyle birlikte Teişeba'nın da benzer bir savaşçı ruhuna sahip olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Eridiani (İrdia) şehrindeki Teişeba tapınağında Teişeba savaşçı olarak betimlenmiştir. 1941 yılında Karmir-Blur'da gerçekleştirilen kazılarda büyük olasılıkla Teişeba'ya ait olan bir bronz heykelcik ortaya çıkmıştır. Burada sakalsız bir şekilde uzun bir elbise giymiş ve başında tanrılara özgü boynuzlarla süslenmiş bir başlıkla tasvir edilmiştir. Sol elinde savaş baltası, sağ elinde ise disk şeklinde tepesi olan bir sopa tutmaktadır. (Piotrovski, 1965, s. 43). Teişeba'nın kutsal hayvanı boğadır. Teişeba genellikle boğa üzerinde duran ve insan formunda tasvir edilmiştir. (Ünsal, 2013, s. 186). Adilceviz kalesinde keşfedilen bir kabartmada da Teişeba boğa üzerinde tasvir edilmiştir. Bu tasvir Tanrı Teişeba'yı simgelemektedir. (Piotrovski, 1965, s. 43). Urartu kralları baş tanrı Haldi'ye şehirler inşa ettikleri gibi Teişeba içinde şehirler inşa etmişlerdir. Buna örnek olarak II. Rusa döneminde Teişeba

URU (Teişeba'nın Şehri) yaptırılmıştır. Karmir-Blur şehirler içerisinde en öne çıkanıdır. I.Rusa Döneminde de Sevan Gölü'nün kıyısında bir diğer Teişeba'nın Şehri yaptırılmıştır. (Salvini, 2006, ss. 198-199). Urartu yazılı belgelerinde Asur tanrısı Adad'ın ideogramı ile belirtilen Tanrı Teişeba MÖ III. binyıldan beri tapılmakta olup Yakın Doğu'da derin bir tarihsel geçmişe sahiptir. (Hakbilen Ası, 2019, s. 36).

Urartu panteonunda üçüncü sırada bulunan güneş tanrısı Şivini'nin ismi, Asur'un en büyük tanrısı Şamaş'a ait Asurca ideogramla yazılmaktadır. (Piotrovski, 1965, s. 43). Asur tanrısı Şamaş ile Şivini'yi simgeleyen motiflerde benzerlik vardır. Her iki tanrının sembolü de güneş diski veya güneş kursudur. Kazılarda bulunan pek çok Urartu eserinde Şivini'nin kanatlı güneş kursu ile tasvir edilmesi, bu simgenin kullanımına dair en belirgin örneklerden biridir. (Ünsal, 2013, s. 187). Meherkapı yazıtında adına 4 boğa ile 8 koyun kurban adanan Şivini, Haldi ve Teişeba'dan sonra Urartu tanrılar listesinde üçüncü sırada yer almıştır. Tanrı Şivini gibi eşi Tuşpea'da tanrıçalar arasında üçüncü sırada bulunmaktadır. Bu durum tanrılar üçlüsünün tanrıçalarla birlikte bir bütün oluşturduğunu göstermektedir. Ayrıca Tuşpea'nın ismini başkent Tuşpa kentine verdiğiye yönelik bazı görüşler mevcuttur. Bu görüşe göre Tuşpea ile Tuşpa arasında isim benzerliğinden dolayı bu durumun Tuşpa kentiyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Tuşpa'nın anlamı Güneş Tanrısı'nın Kenti olarak yorumlanabilir. (Salvini, 2006, s. 200). Urartu dininde Haldi, Teişeba ve Şivini Urartu tanrılar üçlüsünü oluşturmuş ve pek çok Urartu metinlerinde isimleri birlikte anılmıştır. (Belli, 1998, s. 34). Bununla birlikte iç içe geçmiş ve üç kademededen oluşan yapılar, özellikle tapınak girişlerinde, Yeşilalıc ile Meherkapı yazıtının kaya nişlerinde görülen düzenler tanrılar üçlüsünü sembolize ettiği öngörülmektedir. Karmir-Blur'da bulunan bir kemer parçasında aslan üzerinde yer alan Tanrı Haldi, boğa üzerinde yer alan Teişeba ile kanatlı güneş diski ile tasvir edilen Şivini'nin figürleri Urartu tanrılar üçlüsünün birbiriyle olan ilişkisini ortaya koymaktadır. (Hakbilen Ası, 2019, s. 37).

Üzerinde yazıt bulunduran ve Tanrı Haldi adanan armağanları Mimari, Tarım ve Metal Eserler olmak üzere başlıca üç gruba ayırmak mümkündür: Mimari grubu altında sonrasında detaylandırılacak olan türler şöyledir: Tapınak, Bina (Tapınak), Kale, Sitel (Yazıt), Sitel Evi, Haldi Kapısı (Haldi Kapıları), Susi (Kule Tapınak), Ev, Yapı (Konut), Şapel, Kule, Şehir, Tukurini (Bina), Haldi'nin Şehri (Haldi Şehri), Barzudibidu (Kralın Evi), Tahıl Ambarı, Aşihuse (Depo Binası), Şarap Ambarları; Tarım grubu altında

sonrasında detaylandırılacak olan türler şöyledir: Bağ, Bahçe, Meyve Bahçeleri, Kanal, Tarmanili (Su pınarı); Metal eserler grubu altında sonrasında detaylandırılacak olan türler şöyledir: Haldi Silahı (Haldi Silahları), Mızrak (Mızraklar), Bakır Kaplar, Şamdan, Kalkan, Miğfer, Zırh, Zırh Pulu, Okluk (Sadak), Ok Ucu gösterilebilir.



İKİNCİ BÖLÜM

YAZITLARDA TANRI HALDİ'YE SUNULAN ARMAĞANLAR

2.1. İŞPUİNİ DÖNEMİ YAZITLARI

2.1.1. İnşa Yazıtları

Patnos (Ziyarettepe): Ağrı iline 80 km. mesafede bulunan, Süphan Dağı'nın kuzey eteklerinde, Erçiş yolu üzerindeki Patnos ilçesi Urartulara ait en önemli yazıtlarından birini barındırmaktadır. Taş ve bazalt bloktan oluşan yedi yazıtın ikisi günümüzde Van müzesinde sergilenirken beş yazıt ise Ankara Medeniyetleri Müzesinde muhafaza edilmektedir. İlk yazıt Patnos Ziyarettepe Yazıtı olarak tanınmaktadır. Patnos (Ziyarettepe) yazıtında şu ifadelere yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi'nin gücüyle, Sarduri'nin oğlu İşpuini... inşa edildi; bu kadar görkemli hiçbir şey (burada) dikilmedi.”* (UKN, no. 16).

Kalecik: Van ilinin yakınlarında bulunan Kalecik sütun parçasında şu ifadelere yer verilmiştir: *“Sarduri'nin oğlu İşpuini bir kale inşa etti. Tanrı Haldi'nin gücüyle bu evi Sarduri'nin oğlu İşpuini inşa etti. Bu kadar görkemli hiçbir şey buraya dikilmedi.”* (UKN, no. 17).

Aşağı Anzaf Kalesi: Van iline 10 km. mesafede bulunan köydür. Urartuların başkenti Tuşpa'ya yaklaşık 11 km. mesafede, kuzeydoğu yönünde yer alır. Günümüzde kale, Van ile İran arasındaki kara ve demiryolu ağının çevresinde konumlanmıştır. 1900 m rakıma sahip kalker bir kayalık üzerinde yer alan Aşağı Anzaf Kalesi, düz ve fazla engebeli olmayan bir araziye kurulmuştur. Dikdörtgen planlı olan kale, 62x98 m olup toplamda 6.000 m²lik bir alanı kapsar. Eski Çağ'da stratejik konumu nedeniyle askeri savunma amaçlı inşa edilen kale, Tuşpa ve Rusahinili'yi (Toprakkale) koruyan önemli bir karakol işlevi görmüştür. Urartu Krallığı döneminde yoğun yerleşime sahne olan kale, Orta Çağ'da yerleşimcilerin ağır tahribatına uğramıştır. Aşağı Anzaf Kalesi'nin yakınında bulunan kumtaşı sütununda şu ifadelere yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi'nin gücüyle, Sarduri oğlu İşpuini bu binayı mükemmel bir şekilde yaptırdı...”* (Payne, 2006, s. 23). Aşağı Anzaf Kalesi'nin güney surunda yer alan kireçtaşı blokunda şu ifadelere yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi'nin gücüyle Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir*

şekilde yaptırdı.” (Payne, 2006, s. 25). Aşağı Anzaf Kalesi’nin güney surunda bulunan kireçtaşı blokta şu ifadeler yer verilmiştir: “Tanrı Haldi’nin gücüyle Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir şekilde yaptırdı.” (Payne, 2006, s. 26).

Hazine Piri Kapısı: Van Kalesi’nin 12 km güneyinde, Elmalık (Zivistan) köyü yakınlarında yer almakta olup, Van ilinin merkez ilçesine bağlıdır. Kalker kayalığın batı yüzeyinin düzeltilerek 2,8 m yüksekliğinde ve 6 m genişliğinde bir kapı biçiminde oyulmuş nişin oluşturulmasıyla dikkat çeker. Çevrede sitel yerleri ve başka nişlerde gözlemlenmektedir. Bu yapının, anıtsal kapıların ilk örneklerinden biri olduğu kabul edilmektedir. Kapı şeklinde oluşturulan nişin üzerinde dört satırlık çivi yazısıyla yazılmış bir metin bulunmaktadır. Hazine Piri kaya kapısı nişinde şu ifadeler yer verilmiştir: *“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı kurdu, (bu) meyve bahçesini kurdu, efendiye bu yazıtı yaptırdı.” (Belli & Dinçol, 1980, s. 178).*

2.2. İŞPUİNİ VE MENUA DÖNEMİ ORTAK YAZITLARI

2.2.1. Sefer Yazıtları

Kalatgah: Urmiye Gölü’nün güneybatısında yer almaktadır. Kalatgah Barajının duvarında bulunan taş blokta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi’nin gücüyle... Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Sapaili ülkesine doğru gittikleri zaman, ülkeyi aldılar ve kralını aldılar. Hem Tanrı Haldi hem de Tanrı Teişeba için bina yaptırdılar.” (Payne, 2006, s. 35).*

Surp Pogos: Eski Van şehrinde bulunan Surp Pogos kilisesinde yer alan sitelin üst suretinde şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi’ye, efendiye, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu yazıtı dikti...” (UKN, no. 20).*

Kasımoğlu: Van iline 33 km. mesafede yer almaktadır. Burada İşpuini-Menua dönemine ait yazıtlar bulunmaktadır. Yazıtlar Erçek Gölü’nün 10 km. batısındaki bir sitel parçasında yer almaktadır. Kasımoğlu yazıtında şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi’ye, efendiye, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu yazıtı dikti...” (UKN, no. 21).*

Karagündüz: Van il merkezine bağlı Karagündüz köyünde bulunmaktadır. Erçek Gölü’nün kuzeydoğusunda yer almaktadır. Köyde bulunan iki Urartu yazıtından ilki

Karagündüz Kilisesi'nde keşfedilmiştir. Diğer yazıt ise bir sitelin alt bölümünde yer almaktadır. Her iki yazıtta günümüzde Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Van şehrinin kuzeydoğusunda yer alan Karagündüz yakınlarında bulunan yazıtın her iki kısmında şu ifadeler yer verilmiştir: Ön kısım; *“Bu yazıt efendi Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu İşpuini'ye ve İşpuini oğlu Menua'ya dikildi...Tanrı Haldi güçlüdür. Haldi'nin silahı güçlüdür...”* (UKN, no. 24). Arka kısım; *“Bu yazıt efendi Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu İşpuini'ye ve İşpuini oğlu Menua'ya dikildi...Tanrı Haldi güçlüdür. Haldi'nin silahı güçlüdür...”* (UKN, no. 24).

İlandağ: Nahçıvan'ın Culfa ilçesindeki bir dağdır. İlandağ ana kaya üzerinde şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi'nin gücüyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua...Puluade Ülkesi'nde Tanrı Haldi için bir yazıt diktiler. Ferman çıkardı, s. Tanrı Haldi için x koyun ve x boğa kesilsin...”* (Payne, 2006, s. 41).

2.2.2. İnşa Yazıtları

Meherkapı Yazıtı: Van ilinde bulunan Zimzim Dağı'nın göle bakan yamaçlarında yer alan yazıt, halk arasında Hazine Kapısı, Kör Kapı veya Yalancı Kapı olarak bilinen bir kaya anıtidir. Anıtsal yapı yaklaşık 4 m yüksekliğinde ve 2,70 m genişliğindedir. Van ilinin kuzeydoğusunda, Zimzim Dağı'nın batı eteğindeki bir kayalığın üzerinde yer alan Meher kapısı olarak anılan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu kapıyı Efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar, s. ...Tanrı Haldi'ye 17 oğlak kesilsin; kurban olarak, s. Tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun...”* (UKN, no. 27). *“... Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua yeni bağlar kurdular. Ayrıca Tanrı Haldi'ye yeni bahçeler kurdular. (Ondan önce) orada hiçbir şey yapılmamıştı...Bağlar... olduğu zaman Tanrı Haldi'ye 3 koyun ve bütün (öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin.”* (Payne, 2006, s. 46).

Yeşilaliç Kutsal Alanı: Van şehrinin 60 km. doğusunda Saray ilçesinin güneyinde ve Yeşilaliç köyüne yaklaşık 1 km. uzaklıkta bulunan Yeşilaliç Kutsal Alanı günümüzde tarihi değerini yitirmiş bir görünümündedir. Kayalık bir zemin üzerine kurulu olan alanda, dikdörtgen planlı anıtsal bir niş bulunmaktadır. Bu niş Urartu mimarisine özgü özellikler sergilemektedir. Kutsal alanda birçok sitel yuvası bulunmasına rağmen sitellere dair herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Yeşilaliç kutsal alanında şu ifadeler yer

verilmiştir: “Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua efendisi Tanrı Haldi’ye bir Haldi su-si’si inşa etti... İşpuini yeni kurban adakları için nizamname düzenledi, s. Küçük bir koyunu Haldi’ye parçalarlar (ve de) bir boğayı Haldi’ye keserler, Haldi kapısına ve Haldi silahlarına bir koyun.” (Sevin & Belli, 1976-77, s. 371).

Karahan: Van İli Muradiye ilçesine 13 km. mesafede yer alan Karahan köyünde bulunmaktadır. Yazıt 19 adetten oluşmaktadır. Yazıtların bir kısmı Van Müzesi’nde bulunmaktadır. Ayrıca parçalanmış yazıtların bir parçası da İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde yer almaktadır. Yazıtlar bazalt sitelerde ve ev duvarlarında bulunmaktadır. Bazalt sitel üzerinde şu ifadeler yer verilmiştir: “Tanrı Haldi’nin gücüyle, (ben) İşpuini oğlu Menua, büyük Arsuniu Efendi Tanrı Haldi’ye bir şehrinde, Haldi kapısı yaptırdım.” (Payne, 2006, s. 48).

Muradiye: Van İli Muradiye ilçesinde yer alan Karahan’da bulunan bazalt sitel üzerinde şu ifadeler yer verilmiştir: “Tanrı Haldi’nin gücüyle, Sarduri oğlu İşpuini büyük Haldi Şehri’nde Efendi Tanrı Haldi’ye bir Haldi Kapısı yaptırdı...” (Payne, 2006, s. 52). Bazalt sitelin alt kısmının arka suretinde şu ifadeler yer verilmiştir: “İşpuini oğlu Menua şöyle der: Tanrı Haldi’nin görkemliliğine bir yazıt yazdırdım...” (UKN, no. 99). Karahan’da kaybolan bir sitelin arka yüzünde şu ifadeler yer verilmiştir: “... bu sitel evini ben yaptırdım. İşpuini oğlu Menua der ki Tanrı Haldi’nin kusursuzluğuna bir yazıt yazdırdım...” (Payne, 2006, s. 54).

Göründü: Van ilinin Gevaş ilçesine bağlı Göründü köyünde bulunmaktadır. Başta temel blok üzerinde yer alan yazıt ardından Akdamar Adası’na taşınmıştır. Temel blokta şu ifadeler yer verilmiştir: “Efendi Tanrı Haldi’ye, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua...bu kapıyı inşa ettirdiler.” (UKN, no. 26).

Kelişin: Urmiye Gölü’nün güneybatısında, İran-Irak sınırında bulunmaktadır. Urmiye Gölü’nün güneybatısında yer alan Kelişin Geçidinde bulunan bir sureti Asurca ve bir sureti de Urartuca metinden oluşan iki suretten oluşan sitel üzerinde şu ifadeler yer verilmiştir: “...Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Ardini şehrine, Tanrı Haldi’nin huzuruna geldikleri zaman, bir tapınak yaptırdılar ve Tanrı Haldi’ye bir sitel diktirdiler. Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan sundu, bakır... lar sundu, bakır kaplar sundu, ... sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. (Bunları) Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci

olan efendi Tanrı Haldi'ye verdi. 1.112 büyükbaş hayvan, 9.120 gönüllü (getirilen) dişi keçi ve kuzu ve 12.480 büyük dişi keçiyi kurban etti." (Payne, 2006, s. 55).

2.3.MENUA DÖNEMİ YAZITLARI

2.3.1. Sefer Yazıtları

Taştepe: Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda yer almaktadır. Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan Taştepe kayasına oyulmuş şekilde bulunan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: "*Menua der ki: Mana Ülkesi'ni ele geçirdim ve orada Tanrı Haldi'nin adına yazıt diktirdim...*" (Payne, 2006, s. 63).

Süngütaş: Kars ili Sarıkamış ilçesine 35 km. mesafede bulunan Süngütaş (Zivin) köyünde yer almaktadır. Kars İli Sarıkamış ilçesindeki Süngütaş yazıtında şu ifadeler yer verilmiştir: "*Menua şöyle der: Şaşılı kentini fethettim. Bu siteli, bana efendi olan Tanrı Haldi'ye diktirdim...*" (Payne, 2006, s. 70).

Palu Kalesi: Elâzığ ili Palu ilçesinin doğu kısmında bulunan kale, 2009 yılında Elâzığ İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün yaptığı yüzey araştırmaları sonucunda Elâzığ kültür envanterine dahil edilmiştir. Kale dik bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Kalenin içerisinde Urartulara ait belirgin bir yerleşim alanı bulunmaktadır. Elâzığ ilinin Palu ilçesinde yer alan Palu kalesinde bulunan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: "... *Tanrı Haldi'ye bu yazıtı dikti. Şeberia şehrinde Tanrı Haldi için bir şapel inşa etti.*" (UKN, no. 39).

Aznavurtepe: Patnos ilçesinin yaklaşık 2 km. kuzeydoğusunda, Van-Ağrı karayolunun hemen kuzeyinde yer almaktadır. Aznavurtepe, halk arasında "Kot Tepe" olarak da bilinir. Bu tepe, yüksekliği ve koni şekliyle dikkat çeker. Etrafını saran surlar, kulelerle pekiştirilmiş ve oldukça etkileyici bir savunma yapısı oluşturulmuştur. Tepenin güney yamacında ve sur duvarlarının iç kısmında bir gölet bulunur. Zirveye çıkıldığında, Urartu dönemine ait bir tapınak kalıntıları gözlemlenebilir. 1959-1960 yıllarında gerçekleştirilen kaçak kazılar sonucu bazı buluntular elde edilince, 1960 yılında Kemal Balkan tarafından kazı çalışmaları başlatılmıştır. 1961-1963 yılları arasında ise Kemal Balkan ile Raci Temizer kazıları birlikte yürütmüş, ortaya çıkan eserlerin çoğu Erzurum ve Van Müzeleri'ne gönderilmiştir. Kazılar sayesinde tapınak, avlusu ve bazı odalar gün

yüzüne çıkmıştır. Fakat kazılar tamamlanmadığı için bu odaların ne amaçla kullanıldığına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Tapınak, kare bir planla inşa edilmiş olup, siyah bazalt taşlarıyla yapılmış ve üst kısımlarında kerpiç duvarlar yer almaktadır. Tapınakta bulunan fresk parçaları, duvarların renkli resimlerle süslendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, dört taş blokta tapınağın Urartu Kralı Menua tarafından inşa edildiği yazılıdır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi’nin kudreti sayesinde İşpuini’nin oğlu Menua, Haldi kapılarını inşa etti. Aludiri şehri için, egemenlik için bir kale inşa etti...”* (Balkan, 1960, s. 150).

Harput Kalesi: Elâzığ ilinin 5 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. İki parçadan oluşan yazıtın ilk parçası Elâzığ Harput’ta, ikinci parçası ise Kızılkale’de bulunmuştur. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: İlk parça: *“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, Tanrı Haldi’ye, efendiye, İşpuini oğlu Menua’ya, bu yazıt dikildi...”* (UKN, no. 42). İkinci parça: *“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, Tanrı Haldi’ye, efendiye, İşpuini oğlu Menua’ya, bu yazıt dikildi...”* (UKN, no. 42).

2.3.2. İnşa Yazıtları

Aşağı Kaymaz: Van İli Gürpınar ilçesinin 3 km. güneybatısında bulunmaktadır. Aşağı kaymaz olarak adlandırılan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi’nin gücüyle İşpuini’nin oğlu Menua, bu kanalı yaptırdı. “Menua Kanalı” (onun) adıdır.”* (UKN, no. 45).

Şamran Kanalı: Van ilinin güneydoğusunda bulunan Gürpınar ovasından Tuşpa’ya su taşıyan kanaldır. Şamran Kanalı’nın yanında yer alan kaya yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi’nin gücüyle İşpuini’nin oğlu Menua, bu kanalı yaptırdı. “Menua Kanalı” (onun) adıdır.”* (UKN, no. 56).

Bakımlı: Van ilinin Edremit ilçesinin 12 km. güneybatısında, Aşağı Gürpınar Ovası’nda bulunan Bakımlı köyünde üç farklı yazıt bulunmaktadır. İlk yazıt, köyün doğusunda, Şamran Kanalı’nın destek duvarına yerleştirilmiş bir taş blok üzerine, dört satır hâlinde yazılmıştır. İkinci yazıt ise Bakımlı köyünde bir evin kapısı yakınlarında, başka bir taş blok üzerinde yine dört satırla yazılmıştır. Üçüncü yazıt ise köyün batısında, Gülo boğazı olarak bilinen vadinin kuzey yamaçlarında, Şamran Kanalı’nın sol kıyısındaki destek duvarında bulunan bir kaya üzerinde yer alan yazıt 14 satırdan

oluşmaktadır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi’nin gücüyle İşpuini’nin oğlu Menua, bu kanalı yaptırdı. “Menua Kanalı” (onun) adıdır.*” (UKN, no. 49).

Kadembastı: Van ilinin Edremit ilçesine 5 km. mesafede yer alan bölgede beş yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlardan dördü büyük bir taş bloğa işlenmişken, biri ise yüzeyi düzgünleştirilmiş kaba bir kireçtaşı bloğunun üzerine kazınmıştır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi’nin gücüyle İşpuini’nin oğlu Menua, bu kanalı yaptırdı. “Menua Kanalı” (onun) adıdır.*” (UKN, no. 43).

Edremit: Van ilinin 14 km. güneyinde, Edremit ilçesindeki bu yazıtlar, toplamda dört adet olup büyük taş bloklara kazınmıştır. Yazıtta şu ifadeleri yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi’nin gücüyle İşpuini’nin oğlu Menua, bu kanalı yaptırdı. “Menua Kanalı” (onun) adıdır.*” (UKN, no. 48).

Tırmıklı Kilisesi: Van İli Edremit ilçesinin 10 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Tırmıklı Kilisesi’nde yer alan niş içerisindeki sitelde şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi’nin gücüyle İşpuini’nin oğlu Menua, bu yazıtı diktirdi.*” (UKN, no. 58).

Akdamar Adası: Van gölünün güney sahilinin yakınlarında yer almaktadır. Yazıtın ön suretinde şu ifadeler yer verilmiştir: “*Bu yazıt, efendi Tanrı Haldi’ye, İşpuini oğlu Menua tarafından dikilmiştir.*” (UKN, no. 62).

Uluşar: Van İli Muradiye ilçesinin 12 km. güney tarafında bulunmaktadır. Taş blokta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi’nin gücüyle, İşpuini oğlu Menua bu görkemli kaleyi inşa etti...*” (UKN, no. 67).

Delibaba: Erzurum İli Horasan ilçesinin 10 km. güneydoğusunda yer alan yazıt taş bir blok üzerinde bulunmaktadır. Taş blokta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi’nin gücüyle, İşpuini oğlu Menua bu görkemli kaleyi inşa etti...*” (UKN, no. 68).

Hasankale: Erzurum İli Pasinler ilçesine yakın bir konumda bulunan yazıt taş bir blok üzerine işlenmiştir. Yazıt bulunduğu yerden alınarak İstanbul Arkeoloji Müzesi’ne taşınmıştır. Taş blokta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi’nin gücüyle, İşpuini oğlu Menua bu görkemli kaleyi inşa etti...*” (UKN, no. 69).

Pirabat: Ağrı İli Eleşkirt ilçesinin 14 km. doğusunda bulunan Pirabat köyünde yer almaktadır. Bu höyük, oldukça yüksek bir tepeye sahip olup, zamanla köylüler tarafından mezarlık olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bilimsel kazıların bugüne kadar yapılmadığı bu alan, kaçak kazılar sebebiyle ciddi şekilde zarar görmüştür. Höyüğün etrafında, bazalt taşlardan inşa edilmiş sur duvarlarının kalıntıları yer almaktadır. Son yıllarda köylüler tarafından keşfedilen Menua dönemine ait yazıtlar, Erzurum Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi inşa etti...*” (Dinçol, 1989, s. 138).

Kevenli: Van ilinin 5 km. doğusunda yer alan Kevenli köyünde bulunmaktadır. Bazalt blok üzerinde bulunan yazıtın ilk üç satırı Asurca, son üç satırı Urartuca olarak yazılmıştır. Kevenli'de bulunan yazıtın Assurca olarak yazılmış ilk üç satırında şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye İşpuini oğlu Menua, Tanrı Haldi'nin kulesini yaptırdı...*” (Payne, 2006, s. 92). Kevenli'de bulunan sütun parçasında ise şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle İşpuini oğlu Menua tulerini ve bir kale inşa etti ve ayrıca bir şehir inşa etti...*” (UKN, no. 78).

Aznavurtepe: Ağrı İli Patnos ilçesinin yakınlarında yer alan Patnos Aznavurtepe Urartu Kalesi Tapınağı'nda bulunan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde Menua, Aludiri şehrinde bir kale inşa etti. Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İşpuini oğlu Menua Aludiri şehrinde Haldi kapıları inşa etti...*” (Balkan, 1960, s. 149-157).

Ziyarettepe: Ağrı İli Patnos ilçesindeki Patnos Ziyarettepe yazıtında şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İşpuini'nin oğlu Menua bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa etti...*” (Payne, 2006, s. 93).

Köşk: Van Gölü'nün kuzey sahilinde bulunmaktadır. Sitede şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'ye efendiye bu yazıt İşpuini'nin oğlu Menua tarafından dikilmiştir. Tanrı Haldi'nin kapılarını inşa ederken, aynı zamanda heybetli bir kale inşa etti ve bunun için “Tanrı Haldi'nin Şehri” adını koydu...*”, “*Menua der ki: Bağ... olduğu zaman, bir boğa ve 3 koyun Tanrı Haldi'ye kurban edilsin ve törenler hem Haldi'nin kapısında hem de kitabenin önünde yapılsın...*” (UKN, no. 65). Köşk'te bulunan başka taş bir blokta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'ye, efendiye, bu görkemli evi*

İşpuini oğlu Menua inşa etti ve ayrıca bir kale inşa etti; “Tanrı Haldi'nin şehri” adını verdi.” (UKN, no. 66).

Solagert: Iğdır İli Taşburun köyüne 8 km. mesafede bulunan yazıt, Ağrı Dağı'nın kuzeyinde yer alan Karakoyunlu ile Taşburun köylerinin arasında yer almaktadır. Yazıtlardan biri büyük bir bazalt kaya üzerinde, diğeri ise taş blok üzerinde bulunmaktadır. Taş bir blokta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi'nin gücüyle Menua, İrkuahe ülkesini ve Luhiuni şehirlerini... bu yeri Menua... yaptı; Tanrı Haldi'nin kapılarını inşa etti, (ve ayrıca) görkemli bir kale de yaptırdı. Menua diyor ki, s. ... yaptım, kurdum...”* (UKN, no. 31).

Başbulak: Iğdır İli Taşburun köyüne 5 km. mesafede yer almaktadır. Yazıt taş blok üzerinde bulunmaktadır. Taş blokta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi'ye, efendiye, bu görkemli evi, İşpuini'nin oğlu Menua inşa etti ve ayrıca ihtişamlı bir kale de inşa etti; adını “Menuahinili” olarak koydu...”* (UKN, no. 70).

Karagündüz: Van İlinin kuzeydoğusunda yer alan Karagündüz'de bulunan sitelde şu ifadeler yer verilmiştir: *“İşpuini'nin oğlu Menua, bu siteli efendi Tanrı Haldi'ye adadı. Ayrıca, bir Haldi kapısı yaptırdı ve mükemmel bir kale inşa etti... İşpuini'nin oğlu Menua, bu siteli efendi Tanrı Haldi'ye ithaf etti ve kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı. Bu yapıya “Menuahinili” adını verdi...”* (Payne, 2006, s. 95-96).

Yukarı Anzaf: Van İli Anzaf köyünde bulunmaktadır. Kale Urartuların başkenti Tuşpa'nın 11 km. doğusunda yer almaktadır. 60.000 m²'lik alanı kapsayan kale surlarla çevrilidir. Van Gölü havzası ile kuzeybatı İran arasındaki önemli bir geçiş bölgesinde yer almasıyla stratejik bir öneme sahiptir. Aşağı Anzaf Kalesi'nin 800 m. güneyinde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi, Urartu Krallığı'nın önemli askeri ve kültürel merkezlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. 1991 yılında Oktay Belli tarafından başlatılan kazı çalışmaları hâlen sürdürülmektedir. Yapılan kazılarda kabul salonu, depo odaları, koridor gibi yapılar ortaya çıkarılmıştır. Kabul salonu 10x29 m'dir. Kabul salonu içerisinde 7 sütun kaidesi tespit edilmiştir. Salonun kuzey ucunda 5 küçük odada bulunmuştur. Sütun kaidelerinin bazılarında çivi yazısı yer almaktadır. Depolarda ise gömülü durumda olan pithoslar bulunmuş ve üzerlerinde çivi yazısı, mühürler ve ölçekler tespit edilmiştir. Mekânın duvarlarında ise duvar resimlerine ait kalıntılar görülmüştür. Yukarı Anzaf Kalesi, Urartuların önemli bir dini merkezidir. Kale baş tanrı Haldi'ye adanmış en eski kare planlı

tapınağı barındırmasıyla öne çıkmaktadır. Kalenin doğu ve kuzeybatı kısımlarında yer alan kayalıklara anıtsal kaya işaretleri büyük bir özenle işlenmiştir. Urartulara ait diğer kalelerde bu kadar zengin kaya işaretlerine rastlanmamıştır. Kale, Urartu krallığının önemli dini merkezlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Yukarı Anzaf Kalesinde bulunan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle İşpuini'nin oğlu Menua, efendi Tanrı Haldi'ye bir susi yaptırdı ve eksiksiz bir kale inşa etti.*” (Payne, 2006, s. 97). Taşın ön ve yan yüzünde kazınmış hâlde bulunan yazıtta ise şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'ye, efendiye, bu susi'yi yaptırdı ve ayrıca ihtişamlı bir kale inşa etti.*” (UKN, no. 71). Yukarı Anzaf Kalesinde bulunan büyük bir levhadan oluşan yazıtta ise şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini'nin oğlu Menua, bu barzudibidu'yu inşa etti...*” (UKN, no. 88).

Malazgirt: Muş iline 115 km. mesafede, Patnos yolu üzerinde yer almaktadır. Taş yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua, efendi Tanrı Haldi'ye, bu susi'yi inşa etti ve ayrıca ihtişamlı bir kale de yaptırdı...*” (UKN, no. 72).

Sarmaç: Van ilinin 4 km. doğusunda Sarmaç köyünde yer almaktadır. 3 adetten oluşan yazıtlar Van müzesinde bulunmaktadır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua, efendi Tanrı Haldi'ye, bu susi'yi inşa etti, Tanrı Haldi'nin kapısını inşa etti ve bu ihtişamlı kaleyi inşa etti.*” (UKN, no. 73). Sarmaç'ta bulunan başka bir taş üzerindeki yazıtta ise şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'nin ihtişamlı kapılarını inşa etti.*” (UKN, no. 75).

Bostankaya: Muş İli Malazgirt ilçesinin 18 km. doğusunda Bostankaya köyünde bulunmaktadır. 1956 yılında C. Burney tarafından keşfedilmiştir. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua, bu şarap ambarını inşa etti...İhtişamlı bir kale de inşa etti...*” (UKN, no. 79).

Uşnuye: İran-Türkiye sınırına yakın olup, Urmiye Gölü'nün batısında yer almaktadır. İkiye bölünmüş taş yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua bu barzudibidu'yu inşa etti. Bu yapı “Menua'nın Barzudibidu'su” olarak adlandırılmıştır...*” (Payne, 2006, s. 100).

Hasbey: Van İli Gevaş ilçesinin 15 km. batısında bulunmaktadır. Taş blokta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'nin ihtişamlı kapılarını inşa etti.*” (UKN, no. 76). Hasbey köyünün 10 km. kuzeyinde bulunan taş bir blokta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'nin ihtişamlı kapılarını inşa etti...*” (UKN, no. 77).

Kevenli: Van ilinin doğusunda yer alan Kevenli’de bulunan taş üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle Menua, Tanrı Haldi'nin kapılarını inşa etti.*” (UKN, no. 74). Diğer bir yazıt parçasında şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle Menua, Tanrı Haldi'nin kapılarını inşa etti.*” (UKN, no. 122).

Tuşpa: Van Kalesi’nin kuzey batı kısmında, Sadır Burcu’nun yanında yer alan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua bu tahıl ambarını inşa etti...*” (Payne, 2006, s. 115). Yazıtın bir bölümünde şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua bu evi inşa etti.*” (UKN, no. 80). Van Kalesi’nin kuzey yamacında bulunan taş blokta ise şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua bu tarmanili'yi inşa etti...*” (UKN, no. 92 a-c).

Günümüzde British Museum’da bulunan yazıtın tam olarak nereden olduğu bilinmemektedir. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua bu evi inşa etti...*” (UKN, no. 81).

Değirmen: Van ilinin 20 km. doğusunda Keşis köyünün yer aldığı Karahan vadisinde bulunmaktadır. Sütun kaidesinde şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua bu barzudibidu'yu inşa etti. Bu yapı "Menua'nın Barzudibidu'su" olarak adlandırılmıştır.*” (Payne, 2006, s. 116).

Sarmaç: Van İli bir köy olan Sarmaç’ta bulunan bazalt taşın üç yan suretinde şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua bu barzudibidu'yu inşa etti; "Menua'nın Barzudibidu'su" adını verdi...*” (UKN, no. 89).

Bakraçlı: Van ilinin 9 km. doğusunda bulunan Bakraçlı köyünde yer almaktadır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua bu barzudibidu'yu inşa etti; "Menua'nın Barzudibidu'su" adını verdi. (Orası) Menua'nın ikametgahıdır.*” (UKN, no. 90).

2.3.3. Siteller

Karahana: Van ilinin Muradiye ilçesinde yer alan Karahan'da bulunan bazalt sitel üzerinde şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, Tanrı Haldi'ye, efendiye, İşpuini oğlu Menua bu siteli adadı...*” (Dinçol & Kavaklı, 1978, s. 23-24).

Tuşpa: Van'da bulunan sitel üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini oğlu Menua, efendi Tanrı Haldi'ye, bu yazıtı dikti...*” (UKN, no. 101).

Van şehrinde bulunan taş yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua, bu yazıtı dikti...*” (UKN, no. 108).

Bakraçlı: Van İli bir köy olan Bakraçlı'da bulunan taş üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua, efendi Tanrı Haldi'ye, bu yazıtı dikti...*” (UKN, no. 102).

Kızılkaya: Ağrı İli Patnos ilçesinin 6 km. kuzeyinde bulunan sitel üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, İşpuini'nin oğlu Menua, efendi Tanrı Haldi'ye bu yazıtı dikti...*” (UKN, no. 105).

2.3.4. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar

Anzavurtepe: Ağrı İli Patnos ilçesinin yakınında yer alan Patnos Anzavurtepe Haldi Tapınağında bulunan aslan motifli tunç bir şamdan üzerinde şu ifadeler yer verilmiştir: “*İşpuini'nin oğlu Menua bu şamdanı efendi Tanrı Haldi'ye ithaf etti.*” (Payne, 2006, s. 137).

2.4. I. ARGİŞTİ DÖNEMİ YAZITLARI

2.4.1. Sefer Yazıtları

Horhor Yıllığı: Van Kalesi'nin güneybatı kısmında yer almaktadır. Urartu kralı I. Argişti'nin siyasi olaylarını kronolojik sırayla anlatmaktadır. Urartuların en uzun yazıtıdır. (Çakan, 2014, s. 63). Yazıtın ilk ve ikinci sütununda şu ifadeler yer verilmiştir: Birinci sütun: “*...Tanrı Haldi, silahıyla sefere çıktı, Abiliane ülkesini, Anishtirga ülkesini, Quarza ülkesini ve Ultuza'yı fethetti, onları Argişti'nin önüne serdi. Tanrı Haldi*

güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle Menua'nın oğlu Argiştı sefere çıktı, Tanrı Haldi öncülük etti...” (UKN, no. 127). İkinci sütun: “1.280 at, ... büyükbaş hayvan ve 126.000 küçükbaş hayvan elde ettim. Tanrı Haldi'nin adını yüceltmek amacıyla bu büyük başarıları bir yıl içinde gerçekleştirdim...” (UKN, no. 127).

Surp Sahak Kilisesi: Eski Van şehrinde bulunan Surp Sahak Kilisesinde bir büyük sitelin iki parçası bulunmuştur. A ve B parçasından oluşan sitelin, A3 ile A4 yazıtında şu ifadeler yer verilmiştir: A3 yazıtı: “*Tanrı Haldi'ye, efendiye, bu yazıtı Menua'nın oğlu Argiştı dikti...*” (UKN, no. 128A). A4 yazıtı: “*Tanrı Haldi ilahi (?) ... gönderdiği zaman, tanrılara ... Şurili Ülkesi'ni güçlendirdiğinde, Tanrı Haldi adına Argiştı ... Oraya bir yazıt yerleştirdim...*” (Payne, 2006, s. 181).

2.4.2. İnşa Yazıtları

Karakale: Türkiye-Ermenistan sınırında yer alan Aras Nehri'nin batı kıyısında bulunmaktadır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Menua oğlu Argiştı, bu kanalı açtı...*” (UKN, no. 136).

Serdarabad: Ermenistan'ın Armavir kentinin 5 km. doğusunda bulunan köyde bulunmuştur. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin yüceliği sayesinde, Menua oğlu Argiştı şöyle der; Muhteşem bir kale inşa ettim, (ona) Argiştihinili ismini verdim...*” (UKN, no. 137).

Arin-Berd: Ermenistan'ın Erivan kentinin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye Menua'nın oğlu Argiştı mükemmel bir kale inşa ettirdi. Bu kaleye “İrbuni” ismini verdi.*” (Payne, 2006, s. 187-188). “*Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle Menua oğlu Argiştı, bu ihtişamlı kaleyi inşa etti ve (ona) “İrpuni” adını verdi.*” (UKN, no. 138). Arin-Berd'de bazalt bir taş üzerinde bulunan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle Menua'nın oğlu Argiştı, bu ihtişamlı kaleyi inşa etti.*” (UKN, no. 10).

Tuşpa: Van'da bulunan taş bir yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle Menua'nın oğlu Argiştı, bu tahıl deposunu inşa etti.*” (UKN, no. 135).

Anzavurtepe: Ağrı İli Patnos ilçesinin yakınında yer alan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle Menua oğlu Argiştı, bu tahıl deposunu inşa etti...*” (Balkan, 1960, s. 157).

Pirabat: Ağrı İli Eleşkirt ilçesindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle Menua'nın oğlu Argiştı bu tahıl deposunu inşa etti.*” (Payne, 2006, s. 192).

Kazancı: Iğdır ilinin 10 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin yüceliği sayesinde Menua'nın oğlu Argiştı bu evi inşa etti.*” (UKN, no. 140).

Şahriar: Ermenistan'ın Armavir şehrine yakın mesafede yer alan köyde bulunan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin yüceliği sayesinde Menua'nın oğlu Argiştı bu evi inşa etti.*” (UKN, no. 141).

Arin-Berd: Erivan kentinin kuzeydoğusunda yer alan Arin-Berd'de bulunan taş yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye Menua'nın oğlu Argiştı bu binayı inşa etti...*” (Payne, 2006, s. 193).

Kepenek: Muş ilinin 4 km. güneydoğusunda yer alan köyde bulunan bazalt blok parçasında şu ifadeler yer verilmiştir: “*Menua'nın oğlu Argiştı, Efendi Tanrı Haldi'ye bu susi'yi ve mükemmel bir kale inşa ettirdi. (Oraya) "Argiştihinili" ismini verdi.*” (Payne, 2006, s. 198).

2.4.3. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar

Karmir-Blur: Ermenistan'ın Erivan yakınlarında, Razdan Nehri'nin güneyinde yer alır. Urartu Krallığı'na ait bu yerleşim, 1939'da bulunan çivi yazılı bir taş blok sayesinde bilimsel olarak incelenmeye başlanmıştır. Yazıtlar, kentin Argiştı'nın oğlu Rusa tarafından inşa edildiğini ve "Teişebaini" adını aldığını gösterir. Karmir-Blur, doğal koruma sağlayan kayalıklar ve nehirle çevrilidir. Şehir, savunma amaçlı surlarla ve kulelerle korunmuş, ana giriş güneybatıdan sağlanmıştır. Şehirde en dikkat çeken yapılar saray ve depo alanlarıdır. Depolarda yiyecek ve içecek maddeleri, silahlar ve günlük kullanım eşyaları bulunmuştur. Bu buluntular, şehrin güçlü bir ekonomik yapıya sahip olduğunu ve üretim ile ticaretin önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Karmir-Blur'da

bulunan bronz kalkan üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “...*Efendi Tanrı Haldi'ye, Menua'nın oğlu Argiştı bu kalkanı adadı...*” (UKN, no. 144). Karmir-Blur'da bulunan bronz kalkan üzerindeki yazıtta ise şu ifadeler yer verilmiştir: “...*Efendi Tanrı Haldi'ye, Menua'nın oğlu Argiştı, İrbuni şehrinde bu kalkanı adadı...*” (UKN, no. 145). Karmir-Blur'da bulunan boğa ve aslan figürleriyle süslenmiş bronz kalkan üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Menua'nın oğlu Argiştı, İrbuni şehrinde bu kalkanı adadı...*” (UKN, no. 147, 147b; Payne, 2006, s. 201). Karmir-Blur'da bulunan bronz miğfer üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Menua'nın oğlu Argiştı bu miğferi adadı.*” (UKN, no. 148, 148a). Bronz sadak üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştı adadı.*” (UKN, no. 149; Payne, 2006, s. 202). Bronz zırh pulu üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştı bu zırhı adadı.*” (UKN, no. 149a). Ok ucu üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştı adadı.*” (UKN, no. 149b). Bronz davul şeklindeki objenin kenarında şu ifadeler yer verilmiştir: “*Menua'nın oğlu Argiştı, İrbuni Şehri'ni inşa ederken, bu ... efendi olan Tanrı Haldi'ye yaptırdı.*” (Payne, 2006, s. 206).

2.5. II. SARDURİ DÖNEMİ YAZITLARI

2.5.1. Sefer Yazıtları

Hazine Kapı (Analıkız): Van Kalesi'nin kuzeydoğu eteklerinde bulunan kaya anıttır. Van Kalesi'nin kuzeydoğusunda bulunan Hazine Kapı (Analıkız) adlandırılan, ana kayaya oyulmuş niş içinde yer alan sitel ve kaide üzerindeki yedi sütunlu yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: Nişin doğu duvarının üst kısmı: “*Tanrı Haldi, silahlarıyla sefere çıktı ve Mana ülkesini fethedip, Argiştı'nın oğlu Sarduri'nin önünde yendi. Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahları güçlüdür...*” (UKN, no. 155A). Sitenin sol tarafı: “... *Qulha ülkesine doğru sefere çıktım. Tanrı Haldi'nin yüceliği sayesinde Huşa ülkesinin kralı Hahani'yi ve halkını esir aldım, ülkeme yerleştirdim. Sarduri şöyle der; Aynı yıl ordularım Abiliani ülkesine yürüdü. Tanrı Haldi'nin yüceliği sayesinde ülkeyi bir günde fethettim. Kaleleri yıktım, şehirleri yaktım, ülkeyi harap ettim. Erkekleri ve kadınları oradan sürdüm. Sarduri şöyle der; Tanrı Haldi için orada bu başarıları gerçekleştirdim...*” (UKN, no. 155C). Sitenin arka yüzü: “...*Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle*

Sarduri şöyle der; Orada büyük başarılar kazandım. 6.436 genç erkeği aldım, 15.553 kadını esir aldım, toplam 21.989 kişidir. Bazılarını öldürdüm, bazılarını da sağ olarak götürdüm. 1.613 at, 115 deve, 16.529 büyükbaş ve 37.685 küçükbaş hayvanı ele geçirdim. Sarduri şöyle der; bu başarıları Tanrı Haldi için bir yılda gerçekleştirdim... (UKN, no. 155E).

Surp Pogos Kilisesi: Eski Van şehrinde yer alan Surp Pogos kilisesinde bulunan iki taş üzerindeki yazıtın önyüzünde şu ifadeler yer verilmiştir: *“Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştî'nin oğlu Sarduri bu yazıtı dikti... Sarduri şöyle der; Emir verdim, ...Tanrı Haldi'ye bir koyun ve bir koyun da kral Sarduri'nin tanrısına kurban edilsin...Argiştî'nin oğlu Sarduri şöyle der; Tanrı Haldi bana krallığı verdiğinde (ve) babamın kraliyet koltuğuna oturduğumda, Haldi bana hem...hem savaş hem de...bahsetti...”* (UKN, no. 156).

2.5.2. İnşa Yazıtları

Arin-Berd: Erivan kentinin kuzeydoğusunda yer alan Arin-Berd'de bulunan taş blok üzerinde şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle Argiştî'nin oğlu Sarduri bu aşıhuse'yi yaptırdı ve bu tahıl ambarlarını inşa etti.”* (Payne, 2006, s. 241). Arin-Berd'de bulunan bazalt blok üzerinde şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle Argiştî'nin oğlu Sarduri bu tahıl deposunu inşa etti.”* (Payne, 2006, s. 242). Taş blok üzerinde şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle, Argiştî'nin oğlu Sarduri, bu ambarı doldurdu.”* (Balkan, 1960, s. 157-158).

Patnos Kilisesi: Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle Argiştî'nin oğlu Sarduri, bu tahıl ambarını inşa etti.”* (UKN, no. 162).

Çavuştepe: Van ilinin 25 km güneydoğusunda, Gürpınar İlçesi'ne yakın bir konumda yer alan Çavuştepe Kalesi, Urartu Kralı II. Sarduri döneminde inşa edilmiştir. Urartu dilinde Sarduri'nin kurduğu şehir anlamına gelen Sardurihinili adıyla bilinmektedir. Kalede ilk arkeolojik araştırmalar, 1898-1900 yılları arasında Lehmann-Haupt tarafından yapılmıştır. 1959-1960 yıllarında Afif Erzen başkanlığındaki ekip tarafından devam eden çalışmalar, 1961-1985 yılları arasında da Afif Erzen tarafından sürdürülmüştür. 2014 yılından itibaren Van Müze Müdürlüğü tarafından başlatılan kazılar, 2015 yılından itibaren Rafet Çavuşoğlu'nun öncülüğünde devam etmektedir. Urartu Devleti'nin en parlak dönemine ait olan kale, günümüze kadar ulaşan 5-6 m

yüksekliğindeki anıtsal sur duvarları, ana kayaya açılmış su sarnıçları, su toplama yapıları, tapınak ve saray kompleksleri, Tanrı Haldi ve Tanrı İrmuşini'ye adanmış tapınakları ile Urartu mimarisinin önemli örneklerinden birisi olarak öne çıkmıştır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle Argiştî'nin oğlu Sarduri, bu tahıl ambarını inşa etti.*” (UKN, no. 163). Çavuştepe'de bulunan kumtaşı bir blok üzerinde yer alan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle, Argiştî'nin oğlu Sarduri bu tahıl ambarını inşa etti.*” (Dinçol, 1978-80, s. 96). Başka kumtaşı bir blok üzerinde yer alan yazıtlarda benzer şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle, Argiştî'nin oğlu Sarduri bu tahıl ambarını inşa etti.*” (Dinçol, 1978-80, ss. 97, 98).

Molla Beyazıt: Ermenistan'ın Oktembryan kentine bağlı köy. Molla Beyazıt köyü günümüzde Bambakaşat olarak adlandırılmıştır. Bir yapı taşının üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştî'nin oğlu Sarduri...görkemli bir kale inşa etti...*” (UKN, no. 166).

Armavir: Ermenistan'ın Oktembryan kentine 8 km. mesafede bulunmaktadır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Argiştî'nin oğlu Sarduri, efendisi Tanrı Haldi için bu evi inşa etti ve ayrıca Tanrı Haldi'nin muhteşem kapısını dikti ve Tanrı Haldi'ye, efendisine adadı...*” (UKN, no. 165).

Davti-Blur: Armavir Davti-Blur'da bulunan bir taş blok üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Argiştî'nin oğlu Sarduri bu susi'yi efendisi Tanrı Haldi'ye ve mükemmel bir Haldi kapısı inşa etti...*” (Payne, 2006, s. 249).

Karataş: Van İli Erciş ilçesinin 5 km. doğusunda yer alan kayalık üzerinde bulunmaktadır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle, Argiştî'nin oğlu Sarduri şöyle der; Tanrı Haldi bana krallığı verdiğinde, babamın krallık tahtına oturdum. Aynı yıl bir bağ yaptırdım. Adı Sarduri Bağı'dır...*” (Payne, 2006, s. 250). Karataş'ta bulunan kaya üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle, Argiştî'nin oğlu Sarduri bu bağı kurdu...*” (UKN, no. 167).

Bahçecik: Elâzığ ili Karakoçan ilçesine bağlı köyde bulunan bazalt blok üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Argiştî'nin oğlu Sarduri, bu susi'yi Tanrı Haldi için inşa etti. Ayrıca mükemmel bir kale inşa etti (ve) ona 'Sardurihinili' adını verdi.*” (Payne-Sevin, 2001, s. 113).

2.5.3. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar

Karmir-Blur: Erivan kentinin yakınında yer alan Karmir-Blur'da bulunan bronz kalkan parçaları üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştî'nin oğlu Sarduri bu kalkanı adadı.*” (UKN, no. 173). Aslan ve boğa tasvirli bronz bir kalkan üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştî'nin oğlu Sarduri bu kalkanı adadı.*” (UKN, no. 173b). Bronz miğferin alt kısmına yazılmış yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştî'nin oğlu Sarduri bu miğferi hayat için adadı.*” (UKN, no. 174). Bronz başka bir miğfer üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştî'nin oğlu Sarduri bu miğferi adadı.*” (Payne, 2006, s. 257). Bronz okluk üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştî'nin oğlu Sarduri bu okluğu adadı.*” (Payne, 2006, s. 257). Atlı ve savaş arabası resimleriyle süslü bronz bir sadağın üst kenarındaki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Sarduri adadı.*” (UKN, no. 175). Bronz bir sadağın üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Sarduri adadı.*” (UKN, no. 176). Bronz ok uçları üzerindeki yazıtlarda benzer şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Sarduri adadı.*” (UKN, no. 176a-b; Payne, 2006, s. 258).

2.6. I. RUSA DÖNEMİ YAZITLARI

2.6.1. Sefer Yazıtları

Topzava: Urmiye Gölü'nün güneybatısında bulunan Topzava'ya 1.5 km. mesafede bulunan çift dilli (Urartuca-Asurca) bir sitelden oluşan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Rusa, Tanrı Haldi'nin hizmetkârı, halkın sadık çobanı, Tanrı Haldi'nin gücüyle ve ordusunun kuvvetiyle savaştan korkmadı. Tanrı Haldi hayatım boyunca bana güç, kuvvet ve neşe verdi...*” (UKN, no. 264).

2.6.2. İnşa Yazıtları

Kelişin: İran bölgesinde bulunan Kelişin Geçidine yakın mesafede bir köy olan Mergeh Karvan'da bulunan çift dilli (Urartuca-Asurca) bir sitelden oluşan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*...Bu iyiliklerim dolayısıyla, Tanrı Haldi'nin emriyle ve*

Rusa'nın başarısı için ana yolda tapınaklar inşa ettim...efendi Tanrı Haldi'ye bir tapınak ve onun kutsal kudretine bir yapı inşa ettim...” (Payne, 2006, ss. 268-269).

Nor-Beyazet: Ermenistan'ın Sevan şehrinin 30 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Sevan şehrinin güneydoğusunda yer alan Nor-Beyazet yakınında bulunan Urartu Kalesi'nin duvarındaki bir köşe taşının iki tarafına oyulan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “...İhtişamlı bir Haldi kapısı ve bir kale inşa ettim. Buraya “Haldi Şehri” adını verdim...” (Payne, 2006, s. 269-270).

2.6.2. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar

Karmir-Blur: Erivan kentinin yakınında yer alan Karmir-Blur'da bulunan bronz bir kalkan üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “Efendi Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu Rusa bu kalkanı yaşam uğruna adadı...” (UKN, no. 269).

2.7. II. ARGİŞTİ DÖNEMİ YAZITLARI

2.7.1. İnşa Yazıtları

Çelebibağı: Van İli Erciş ilçesinin güneybatısında yer alan köyde yer alan Camii'nin kapı önünde bulunan büyük bir sitelin ön ve arka yüzündeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “Efendi Tanrı Haldi'ye Rusa'nın oğlu Argiştı bu siteli yaşam için inşa etti...Tanrı Haldi'nin kutsal gücüyle, Tanrı Haldi'nin hizmetkârı Rusa'nın oğlu Argiştı şöyle der; Tanrı Haldi'nin bana egemenliği geri kazandırdığı ve bana güçlü bir krallık sunduğu kutsal kudretiyle...kralî tahtlara çıktım... ..boş...Sular aktığı zaman, Tanrı Haldi'ye besili bir koyun...kurban edilsin.” (Payne, 2006, s. 277-278).

Topraklı: Van İli Erciş ilçesinin doğusunda yer alan köyde bulunan büyük bir sitelin ön ve arka yüzündeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “Efendi Tanrı Haldi'ye, Rusa'nın oğlu Argiştı bu yazıtı yaşam için inşa etti...Tanrı Haldi tarafından, Rusa'nın oğlu Argiştı için iyilik, huzur, hayat, neşe ve yücelik verilsin...Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle Rusa'nın oğlu Argiştı, kudretli kral, Biainili ülkesinin kralı, Tanrı Haldi'nin hizmetkârı ve halkın sadık çobanı, Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle...savaştan korkmadı...” (UKN, no. 276).

2.7.2. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar

Yukarı Anzaf: Van İli Anzaf köyünde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı'nda bulunan bronz okluk üzerinde şu ifadelere yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Rusa'nın oğlu Argiştı sundu.*” (Payne, 2006, s. 280).

Aşağı Anzaf: Van ilinin kuzeydoğusunda yer alan Aşağı Anzaf Kalesi'nde bulunan bronz kalkan üzerinde şu ifadelere yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Rusa'nın oğlu Argiştı bu kalkanı yaşam için sundu.*” (Payne, 2006, s. 281).

2.8. II. RUSA DÖNEMİ YAZITLARI

2.8.1. Sefer Yazıtları

Kef Kalesi: Bitlis'in Adilcevaz ilçesine 4-5 km. mesafede, Van Gölü'nün batısında yer alan kale, “Haldi Kenti” olarak da bilinir. İlk bilimsel kazılar, 1964 yılında Baki Ögün ve Emin Bilgiç tarafından başlatılmıştır. Kef Kalesi'nin duvarına sabitlenmiş bir taş üzerindeki yazıtta şu ifadelere yer verilmiştir: “*Argiştı'nın oğlu Rusa şöyle der; Tanrı Haldi bana bağısladı (?) ... Tanrı Haldi için, bu kudretli işleri ben yaptım...*” (UKN, no. 278).

2.8.2. İnşa Yazıtları

Maku: İran'da yer alan bir şehirdir. Yazıtta şu ifadelere yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştı'nın oğlu Rusa bu tapınağı inşa etti. Tanrı Haldi'nin gücüyle, Argiştı'nın oğlu Rusa şöyle der; Kaya dikti, orada daha önce hiçbir şey inşa edilmemişti. Tanrı Haldi'nin emriyle, ben inşa ettim ve oraya "Rusa'nın Küçük Şehri" adını verdim...*” (UKN, no. 280).

Zvartnots: Ermenistan'ın Erivan kentine 20 km. mesafede yer almaktadır. Sitede şu ifadelere yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştı'nın oğlu Rusa bu siteli inşa etti. Tanrı Haldi'nin gücüyle Argiştı'nın oğlu Rusa şöyle der; Quarli vadisinin toprakları ekilmemişti, orada hiçbir şey yoktu. Tanrı Haldi'nin (bana) emrettiği gibi, (ben de) bu bağı inşa ettim...*” (UKN, no. 281). “*...İldarunia Nehri'nden bir kanal açtırdım. Adını "Umeşini" koydum. Rusa'nın bu vadisinde, eğer biri kanalın suyunu kullanırsa, Tanrı*

Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve Tanrı Haldi'ye bir koyun... kurban edilsin... ” (Payne, 2006, s. 285).

Karmir-Blur (Susi Tapınağı): Erivan kentinin yakınında yer alan Karmir-Blur'da bulunan Susi Tapınağı'nın kapısının sol dış kısmındaki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiştî'nin oğlu Rusa bu susi'yi inşa etti ve Aza Ülkesinin Teişebaini Şehri'nde Haldi kapısını eksiksiz bir şekilde yaptırarak Tanrı Haldi'ye adadı. Rusa şöyle der; Kaya işlenmemişti ve arazi kuraktı. Orada hiçbir şey yapılmamıştı. Tanrı Haldi bana krallığı verdiğinde ve atalarımın tahtına oturduğumda, bu Haldi kapısını eksiksiz bir şekilde inşa ettim...Rusa şöyle der; Haldi kapısı hakkında bir emir verdim, s. Yeni tapınakta Tanrı Haldi'ye bir oğlak kurban edilsin ve Tanrı Haldi'ye bir boğa...kurban edilsin...Haldi'nin silahlarına bir koyun, Haldi Kapısı'na bir koyun...kurban edilsin...”* (Payne, 2006, ss. 286-287).

Adilcevaz Kef Kalesi: Bitlis İli Adilcevaz ilçesine 4-5 km. mesafede yer alan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Haldi'nin yüceliği sayesinde Argiştî'nin oğlu Rusa bu aşihusi binasını inşa etti. Kayalık el değmemiş durumdaydı, (eski) bir kral yeni hiçbir şey inşa etmemişti. Haldi emretti, ben inşa ettim.”* (Çilingiroğlu & Salvini, 1995, s. 122).

Ayanis: Van il merkezinin yaklaşık 30 km. kuzeybatısında bulunan Ayanis Kalesi, Van Gölü'nün doğusunda konumlanmaktadır. 1989 yılında Altan Çilingiroğlu ve ekibi tarafından başlatılan kazı çalışmaları, 2014 yılından bu yana Mehmet Işıklı başkanlığında devam etmektedir. Yapılan kazılar, kalenin yapısını ve burada bulunan çok sayıda arkeolojik buluntuyu ortaya çıkarmıştır. Ele geçirilen çivi yazılı bir metinde kalenin Urartu Kralı II. Rusa tarafından inşa edildiği anlaşılmıştır. Kale, iki katmanlı bir sur duvarı ile çevrilidir ve güney kısmında bir ana giriş bulunmaktadır. Sur duvarlarının alt kısmı andezit taşlarla yapılırken, üst kısımlarında kalker taşları kullanılmıştır. Kalede, özellikle üst katlarda yer alan payeli salonlar ve tapınak yapıları öne çıkmaktadır. Batıya bakan çıkıntılı bir tapınak, benzer yapılardan ayrılmaktadır. Kale kompleksinin güneybatı kısmında ise, birbirine bağlı depolama alanları ve büyük küplerin bulunduğu yapılar yer almaktadır. Ayanis Kalesi hem mimari yapısı hem de kazılarda ortaya çıkan buluntular sayesinde Urartu Krallığı'nın son dönemlerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: *“Argiştî'nin oğlu Rusa, Haldi'nin yüceliği sayesinde, Eiduru Dağı'nın önünde bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa etti.”* (Çilingiroğlu & Salvini, 1995,

ss. 118-119). Ayanis'te bulunan susi tapınağının dış tarafındaki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Argiști'nin oğlu Rusa, bu susi'yi kendisinin efendisi olan Tanrı Haldi için yaptırdı ve Rusahinili Eidurukai Şehri'nde bir Haldi kapısını mükemmel bir inşa ettirdi ve Tanrı Haldi'ye adadı...*” (Payne, 2006, s. 295). “*Argiști'nin oğlu Rusa şöyle der; "Tanrı Haldi bana sevinç, savaşta kuvvet ve erkeklik kuvveti bahşetti. Tanrı Haldi'nin yardımıyla bu işleri başarabildim..."*” (Payne, 2006, s. 297).

2.8.3. Küçük Buluntular Üzerinde Yazılar

Toprakkale: Van ilinin güneyinde bulunan Zimzim Dağı'nın kayalıklarının üzerinde yer almaktadır. 1879 yılında British Museum adına ilk kazı çalışmalarına başlanmıştır. 1959-61 ile 1976-77 yıllarında Afif Erzen başkanlığında kazı çalışmaları sürdürülmüştür. Bronz bir kalkanın dış tarafındaki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Argiști'nin oğlu Rusa bu kalkanı, efendisi Tanrı Haldi'ye yaşam uğruna adadı...*” (UKN, no. 282).

Ayanis: Van ilinin kuzeybatısında yer alan Ayanis'te bulunan bronz kalkan üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiști'nin oğlu Rusa bu kalkanı yaptırdı ve hayatı için sundu...*” (Payne, 2006, s. 302). Bronz kalkan üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Argiști'nin oğlu Rusa bu kalkanı yaptırdı ve hayatı için sundu...*” (Payne, 2006, s. 302). Bronz başka kalkan üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye...*” (Payne, 2006, s. 303). Bronz miğfer üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Argiști'nin oğlu Rusa, efendisi Tanrı Haldi'ye adadı...*” (Payne, 2006, s. 304). Bronz mızrak üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Argiști'nin oğlu Rusa, bu mızrağı efendisi Tanrı Haldi'ye yaptırdı ve hayatı için sundu.*” (Payne, 2006, s. 304). Bronz başka mızrak başı üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Argiști'nin oğlu Rusa, efendisi Tanrı Haldi'ye sundu.*” (Payne, 2006, s. 304-305). İki bronz temel silindirin üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Argiști'nin oğlu Rusa, efendisi Tanrı Haldi'ye sundu.*” (Payne, 2006, s. 305). Dört adet bronz başlı demir çivinin başının üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Argiști'nin oğlu Rusa, efendisi Tanrı Haldi'ye sundu.*” (Payne, 2006, s. 305).

2.9. III. RUSA DÖNEMİ YAZITLARI

Toprakkale: Van ilinin güneyinde yer alan Toprakkale’de bulunan aslan ve boğa figürleriyle bezenmiş bronz bir kalkanın üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, Erimena'nın oğlu Rusa bu kalkanı hayat için adadı...*” (Payne, 2006, s. 308). Bronz kalkan parçaları üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Efendi Tanrı Haldi'ye, Erimena'nın oğlu Rusa bu kalkanı adadı...*” (UKN, no. 289). Bronz kalkanın üç parçasının üzerindeki yazıtlarda benzer şu ifadeler yer verilmiştir: “*Erimena'nın oğlu Rusa, bu kalkanı hayat uğruna Tanrı Haldi'ye adadı...*” (UKN, no. 290,293; Barnett, 1950, s. 14-15; UKN, no. 293; Payne, 2006, s. 311). Başka bronz bir kalkan üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Erimena'nın oğlu Rusa, bu kalkanı efendisi Tanrı Haldi'ye hayat uğruna adadı...*” (Payne, 2006, s. 311).

2.10. IV. SARDURİ DÖNEMİ YAZITLARI

Karmir-Blur: Erivan kentinin yakınında yer alan Karmir-Blur’da bulunan bronz kalkan üzerindeki yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: “*Tanrı Haldi'nin gücüyle, Sarduri'nin oğlu Sarduri, güçlü ve büyük kral, Tuşpa Şehri'nin koruyucusu hayat uğruna adadı.*” (Payne, 2006, s. 314).

Urartu yazıtlarını incelediğimizde, Tanrı Haldi’ye sunulan armağanların önemli veriler sunduğu görülmektedir. Urartu kralları, Tanrı Haldi’ye adanan zaferler kazanmak için sefere çıkmışlardır. Haldi, Urartu ordusunun önünde yer alarak zaferlerin elde edilmesine öncülük etmiştir. Krallar, kazandıkları zaferleri Tanrı Haldi’ye adamakta ve bunun için çeşitli yapılar inşa ettirmektedirler. Ele geçirilen topraklarda Tanrı Haldi adına şehirler, tapınaklar, kaleler ve Haldi kapıları gibi yapılar kurmuş, ayrıca zaferlerinin anısına yazıtlar diktirmişlerdir. Bunun yanı sıra, Urartu kralları Tanrı Haldi’ye olan bağlılıklarını, tarımsal yapılarla da göstermiştir. Bağ, bahçe ve sulama kanalları gibi tarıma yönelik yapılar, Tanrı Haldi adına inşa edilmiştir. Yazıtlarda, kralların elde ettikleri zaferler sonrasında Tanrı Haldi’ye çeşitli kurbanlar sundukları ve bu kurbanların türü ile sayılarının belirtildiği görülmektedir.

Urartu yazıtlarında ayrıca, Tanrı Haldi'ye sunulan armağanlar arasında kalkan, miğfer, mızrak, zırh, ok ucu ve okluk-sadak gibi metal eserler de yer almaktadır. Bu armağanlar, Tanrı Haldi'ye duyulan saygı ve tapınma pratiğinin birer örneğidir. Bu tür armağanlar, aynı zamanda Urartu krallarının dini ritüelleri ve Tanrı Haldi ile olan ilişkilerini pekiştiren önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır.



SONUÇ

Urartu yazıtları, Tanrı Haldi'ye sunulan armağanların kapsamını ve anlamını detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu armağanlar, sadece Urartuların dini ritüellerini değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik yapılarını da yansıtmaktadır. Urartu krallığının ekonomik ve sosyal yapısı, coğrafi koşullar ile yönetimin merkezi yapısıyla oluşmuştur. Ekonomik yapı tarım, hayvancılık ve madencilik gibi temel faaliyetlere dayanmaktadır. Sosyal yapı ise güçlü bir hiyerarşi ve toplumu dinin birleştirici gücüyle sağlanması amaçlanmıştır. Ekonomik yapı, verimli tarım alanlarının ve su kaynaklarının krallığın kontrolünde olduğu bir sistem üzerine kurulmuştur. Bağ, bahçe ve sulama kanalları gibi büyük ölçekli tarım projeleri krallığın otoritesini güçlendirmesine, toplumun geçimini sağlamasına etki etmiştir. Tarım ova bölgelerinde yapılırken, dağlık alanlarda ise hayvancılık sürdürülmüştür. Zorlu coğrafi şartlara sahip olan krallıkta, üretimin sürdürülmesi kısıtlı ve sınırlıdır. Göçebe topluluklar, mevsimsel şartlara göre hayvanlarını otlaklara götürerek, tarım ve hayvancılığın sürdürülmesini, besin ve ham maddenin elde edilmesini sağlamışlardır. Madencilikte ise bölgedeki zengin demir ve bakır yataklarının işlenmesiyle ekonomiye büyük katkı sağlanmış, özellikle demir ve tunç işçiliği krallığın teknolojik ve ticari gücünü artırmasına önemli katkılar sağlamıştır. Sosyal yapı ise güçlü bir hiyerarşiye dayanmaktadır. Urartu kralları siyasi ve dini lider olarak toplumun birleştirici unsuru olan en yüksek otoritedir. Tanrı Haldi'nin yeryüzündeki temsilcisi kabul edilen Urartu kralları, mutlak bir güç olarak görülmüşlerdir. Soylular, üst düzey askeri yöneticiler, rahipler ve memurlar sosyal yapının üst tabakasını oluştururken, köylüler ve zanaatkarlar ise üretim ve hizmet işlerinde yer almıştır. Urartu toplumu tarımsal üretim, vergi ödemeleri ve askeri hizmetlerle krallığın işleyişine önemli katkılar sağlamıştır. Din, ekonomik ve toplumsal yapının merkezinde yer almıştır. Tapınaklar yalnız ibadet yerleri olarak kalmamış, ekonomik ve sosyal faaliyetlerin de merkezi olmuştur. Tapınaklara ait topraklarda üretim yapılmış, dini tören ve ritüellerle toplumun birliğini güçlendirmesi amaçlanmıştır. Urartu kralları, kendilerini Tanrı Haldi'nin hizmetkârı görerek, onun adına savaşlar yapılmış, çeşitli imar faaliyetleri, yeni kurulan şehir, bağ ve bahçe gibi düzenlemeler yapılarak toplumun krallığa dini ve siyasi açıdan bağlılığını sağlamlaştırmak amaçlanmıştır. Krallığın merkezi otoritesi, dağlık ve zorlu coğrafi koşullara rağmen başarıyla sürdürülmüştür. Urartu toplumu, kalelerin etrafında iskân edilerek tarımsal üretime teşvik

edilmiş, göçebe gruplar ise kırsal ekonomiye dahil edilmiştir. Bu sayede doğal kaynakların verimli kullanılması sağlanmıştır. Urartu Krallığı'nın ekonomik ve sosyal yapısı doğal çevrenin sunduğu imkanlar ve sınırlamalar çerçevesinde şekillenmiş, merkezi otoritenin güçlü yapısı ve dinin toplumu birleştirici gücüyle sürdürülebilir bir düzene ulaşmıştır. Din sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal düzenin temel taşı olmuştur.

Urartu yazıtlarında Tanrı Haldi'ye sunulan armağanlar arasında yapılar (tapınak, bina, kale, yazıt, şehir), metal eserler (mızrak, kalkan, miğfer, zırh, okluk-sadak, ok ucu, bakır kaplar), hayvanlar (boğa, koyun, oğlak) ve tarımsal ürünleri (bağ, bahçe, kanal) gibi çeşitli nesneler yer almaktadır. Bu nesneler, Urartuların Tanrı Haldi'ye olan inançlarının somut bir ifadesi olarak kabul edilirken, aynı zamanda toplumsal yapının ve ekonomik kaynakların bir göstergesi olarak da değerlendirilmelidir. Haldi'ye yapılan bu sunular, Tanrı'nın toplumsal düzen üzerindeki etkisini ve devletin ekonomik gücünü vurgular.

Urartu yazıtlarında Tanrı Haldi'ye sunulan armağanlar sadece dini ritüelleri değil, aynı zamanda Urartu toplumunun ekonomik ve sosyal yapısını anlamamıza da katkı sağlamaktadır. Bu armağanlar, Urartuların Haldi'ye olan bağlılıklarını ve dini pratiklerini yansıtırken, aynı zamanda dönemin toplumsal düzeni ve ekonomik yapısı hakkında önemli veriler sunmaktadır. Sunulan armağanlar, Urartu toplumunun sosyal ve ekonomik yapısına ve Urartu uygarlığının tarihi ve kültürel derinliklerine dair önemli katkılar sunmaktadır.

Urartu halkı, geçimlerini büyük ölçüde tarım ve hayvancılıkla sağladığı için, dini inanışları doğa, doğa olayları ve bereketlilik etrafında şekillenmiştir. Bereketlilik kavramı, doğanın ve doğal olayların düzenine dayanan bir inanç sistemine dayanır, bu yüzden dini ritüeller ve uygulamalar doğa unsurlarına sıkı sıkıya bağlıdır. Urartu'da bereketlilik ve doğa olaylarına yönelik inançlar, tanrılar ve doğaüstü varlıklara yapılan kurbanlar ve adaklarla somutlaştırılmıştır. Urartu'nun yerleştiği dağlık coğrafya, tarımın yerine hayvancılıkla geçinmeye elverişli bir ortam oluşturmuş ve bu durum toplumun dini yapısını etkilemiştir. Hayvancılık, yalnızca ekonomik bir faaliyet değil, aynı zamanda dini ritüellerin bir parçası olmuştur. Urartu'da kurban, dini ayinlerin merkezinde yer alır ve tanrılara ya da kutsal kabul edilen varlıklara sunulan bir hediye olarak anlam kazanır. Kurbanlar, tanrılara bir şey arz etmek ve karşılığında bereket ya da yardım dilemek

amacıyla gerçekleştirilir, bu da inanılan tanrılarla insan arasında bir bağ kurar. Urartu dini inançları, büyük ölçüde kurban ritüelleri etrafında şekillenmiş ve bu ritüeller hem toplumsal hem de dini işlevler açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu sebeple, Urartu'nun dini yapısında kurban olgusu hem bereketliliğin hem de doğa ile olan ilişkinin somut bir yansıması olarak merkezi bir yer tutmuştur.



KAYNAKLAR

- Akkuş Mutlu, S. (2022). Eski Anadolu’da dini inançların savaşlardaki rolü ve önemi. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 4, 213–228. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bahar, H. (2016). *Eskiçağ uygarlıkları*. Kömen Yayınevi.
- Balkan, K. (1960). Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften–Patnos yakınındaki Anzavurtepe’de bulunan Urartu tapınağı ve kitabeleri. *Anadolu*, 5, 99–158.
- Barnett, R. D. (1950). The excavations of the British Museum at Toprakkale near Van. *Iraq*, 12, 1–43.
- Baştürk, M. B. (2006). *Din ve dini ayinlerin urartu krallığındaki toplumsal ve siyasi rolü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Belli, O. (1982). Urartular. In *Anadolu uygarlıkları ansiklopedisi* (Vol. 1, pp. 139–208).
- Belli, O. (1998). *Anzaf kaleleri ve Urartu tanrıları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (2003). *Urartu: Savaş ve estetik*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Belli, O., & Konyar, E. (2003). *Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (2004). 2002 yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu baraj, gölet ve sulama kanallarının araştırmaları. In *XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (pp. 159–170).
- Belli, O., & Dinçol, A. M. (1980). Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları / Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinebrüche um der Burg von Nieder Zivistan. *Anadolu Araştırmaları*, 8, 167–181.
- Ceylan, A. (1994). *MÖ II. binde devletler arası ilişkiler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiğdem, S. (1991). *Eski Anadolu’da tarım, hayvancılık ve ticari faaliyetin boyutları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiğdem, S. (1996). *Eski Anadolu insanının geçim kaynakları ve yaşama biçimleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiğdem, S., & Topaloğlu, Y. (2018). Eski Çağ’da Doğu Anadolu’nun iktisadi hayatı üzerine genel bir değerlendirme. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu’nun Eskiçağlarında iktisadi ve zirai hayat* (pp. 413-457). Değişim Yayınları.

- Çilingiroğlu, A. (1984). *Urartu ve Kuzey Suriye siyasal ve kültürel ilişkiler*. Ege Üniversitesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu tarihi*. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı tarihi ve sanatı*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını.
- Çilingiroğlu, A., & Salvini, M. (1995). "Rusahinili in front of Mount Eiduru": The Urartian fortress of Ayanis (7th century BC). *SMEA*, 35, 111–124.
- Çilingiroğlu, A. (2005). Urartu dini. *Arkeo-Atlas*, (4), 114-115.
- Çilingiroğlu, A. (2019). Urartu dini. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da değişim* (pp. 134-146). Yapı Kredi Yayınları.
- Dinçol, A. M. (1978–1980). Urartäische Inschriften aus Çavuştepe–Sardurihinili. In A. Akurgal'a Armağan. *Anadolu*, 21, 95–104.
- Dinçol, A. M. (1989). Yeni Urartu yazıtları ve yazıt parçaları. *Anadolu Araştırmaları*, 11, 137–142.
- Dinçol, A. M., & Kavaklı, E. (1978). *Van bölgesinde bulunmuş yeni Urartu yazıtları – Die neuen urartäischen Inschriften aus der Umgebung von Van*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Erdem, A. Ü. (2011). Doğu Anadolu'nun demir çağ aşiretleri. *TÜBA-AR*, 14, 59-68.
- Erzen, A. (1986). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Türk Tarih Kurumu.
- Gökçek, G., & Abacı, O. (2019). *Eski Çağ tarihi*. Değişim Yayınevi.
- Gözet, R. (1992). *Urartu Devletinin sosyoekonomik yapısı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hakbilen Ası, Z. (2019). *Urartu siyasi tarihi ve devlet dini*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, M. A. (2011). *Türkiye'nin Eskiçağ tarihi ve uygarlıkları*. İlya Yayınevi.
- Kaya, M. A. (2018). *Türkiye'nin Eski Çağ tarihi – II: Demir devri ve Pers hakimiyeti dönemi*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Kınal, F. (1962). *Eski Anadolu tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Konyar, E. (2022). *Urartu: Aşiretten devlete*. Homer Kitabevi.
- Kökten, İ. K. (1944). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmalar. *Belleten*, 8(32), 659-689.
- Köroğlu, K. (2000). Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımı ve Qulha ülkesinin tarihi coğrafyası. *Belleten*, LXIV(241), 720-723.
- Köroğlu, K., & Konyar, E. (2020). *Urartu: Doğu'da değişim*. Yapı Kredi Yayınları.

- Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskiye klinoobraznyye napdisi*. Moskova.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu çivi yazılı belgeler kataloğu*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Piotrovski, B. B. (1965). Urartu dini (İ. Kaynak, Trans.). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23(1-2), 37-52.
- Sagona, A., & Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik veriler ışığında Türkiye'nin en eski kültürleri: MÖ 1.000.000-550*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sağlamtimur, A. H. (2001). *Urartu Krallığı'nın ekonomik yapısı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salvini, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V. (1979). *Urartu Krallığının tarihsel ve kültürel gelişimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. Der Yayınları.
- Sevin, V. (2003). *Eski Anadolu ve Trakya*. İletişim Yayınları.
- Sevin, V. (2005). Urartu Devleti. *Arkeo-Atlas*, (4), 64-88.
- Sevin, V., & Belli, O. (1976-1977). Yeşilalıç Urartu kutsal alanı ve kalesi – Urartian sacred area and fortress at Yeşil Alıç. *Anadolu Araştırmaları*, 4-5, 367-393.
- Şirin, E. (2017). *İnsan kurbanı fenomeni*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tarhan, T. (2002). Ön Asya dünyasında ilk Türkler: Kimmerler ve İskitler. In *Türkler ansiklopedisi* (pp. 597-610).
- Tarhan, M. T. (2003). Urartu başkenti Tuşpa-Van Kalesi. In O. Belli (Ed.), *Urartu: Savaş ve estetik* (pp. 85-105). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Topaloğlu, Y. (2009). *Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu'nun tarihi mirası (kalıntıları) ve arkeolojik verileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topaloğlu, Y., & Kılıç, M. (2021). Doğu Anadolu Demir Çağı'nda ölüm ve ahiret inancı. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun Eski Çağlarında inanç olgusu ve yönetim anlayışı* (pp. 511-538). Değişim Yayınları.
- Türker, A. (2001). *Urartu Krallığı'nın yerleşim birimleri ışığında yayılımı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünsal, V. (2013). *Eski Anadolu'da teokratik devlet düzeni*. Berikan Yayınevi.

- Yakar, J. (2011). Etno Arkeolojik veriler ışığında Doğu Anadolu'nun Urartu döneminde sosyoekonomik yapısı. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğuda değişim* (pp. 126-148). Yapı Kredi Yayınları.
- Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu toplumunun arkeolojideki yansımaları*. Homer Kitabevi.
- Zimansky, P. (2004). Urartu Krallığı ve topografya. In O. Belli (Ed.), *Urartu: Savaş ve estetik* (pp. 75-83). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Zimansky, P. (2019a). Unutulan ve tekrar hayata dönen bir krallık: Urartu çalışmaları ve literatürü. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da değişim* (pp. 36-49). Yapı Kredi Yayınları.
- Zimansky, P. (2019b). Urartu ve Çağdaşları. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da değişim* (pp. 74-87). Yapı Kredi Yayınları.

Web Kaynakları

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2024). *Anzavurtepe Höyüğü*. Kültür Portalı.

www.kulturportali.gov.tr/turkiye/agri/kulturenvanteri/anzavurtepe-hoyugu

TAY Project. (2024). *Anzavurtepe Höyüğü*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=10496&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=10496&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Pirabat Köyü Höyüğü*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9616&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9616&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Ayanis Kalesi*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=10711&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=10711&html=ages_detail_t.html&layout=web)

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2024). *Pirabat Köyü Höyüğü*. Kültür Portalı.

www.kulturportali.gov.tr/turkiye/agri/kulturenvanteri/pirabat-koyu-hoyugu

TAY Project. (2024). *Toprakkale Köyü Höyüğü*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=4362&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=4362&html=ages_detail_t.html&layout=web)

Urartular.com.tr. (2024). *Yukarı Anzaf*. Urartular.com.tr.

www.urartular.com.tr/alticerik/97/yukari-anzaf.html

Urartular.com.tr. (2024). *Karmir Blur (Teişebai URU)*. Urartular.com.tr.

www.urartular.com.tr/alticerik/73/karmir-blur-teisebai-uru.html

TAY Project. (2024). *Patnos-Aznavurtepe*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=4361&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=4361&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Ayanis Kalesi*. TAY Project.

[tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9741&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9741&html=ages_detail_t.html&layout=web)

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2024). *Ayanis Kalesi*. Kültür Portalı.

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/?etiket=ayanis>

TAY Project. (2024). *Toprakkale*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=10211&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=10211&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Toprakkale Köyü Höyüğü*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=4362&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=4362&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Yukarı Anzaf*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=12191&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=12191&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Karmir Blur (Teişebai URU)*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9684&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9684&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Armavir Blur (Argıştihinili)*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=10294&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=10294&html=ages_detail_t.html&layout=web)

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2024). *Toprakkale*. Kültür Portalı.

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/van/gezilecekyer/toprakkale>

TAY Project. (2024). *Erebuni*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9683&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9683&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Bastam (Rusai-URU.TUR)*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9719&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9719&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Kef Kalesi (Haldiei URU)*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9573&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9573&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Körziit*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=4360&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=4360&html=ages_detail_t.html&layout=web)

TAY Project. (2024). *Patnos-Aznavurtepe*. TAY Project.

[http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=10028&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=10028&html=ages_detail_t.html&layout=web)

EKLER

Görsel 1. Anzaf Kalesi kazısında bulunan bronz sadak (Belli, 2003, s. 131)



Görsel 2. Bronz Kemer. Van Müzesi (Belli, 2003, s. 186)



Görsel 3. Bronz Kemer. Van Müzesi (Belli, 2003, s. 187)



Görsel 4. Bronz Kemer Parçaları. Erzurum Arkeoloji Müzesi (Belli, 2003, s. 188)



Görsel 5. Bronz Kemer Parçası. Van Müzesi (Belli, 2003, s. 193)



Görsel 6. Bronz Kalkan. Van Müzesi (Belli, 2003, s. 214)



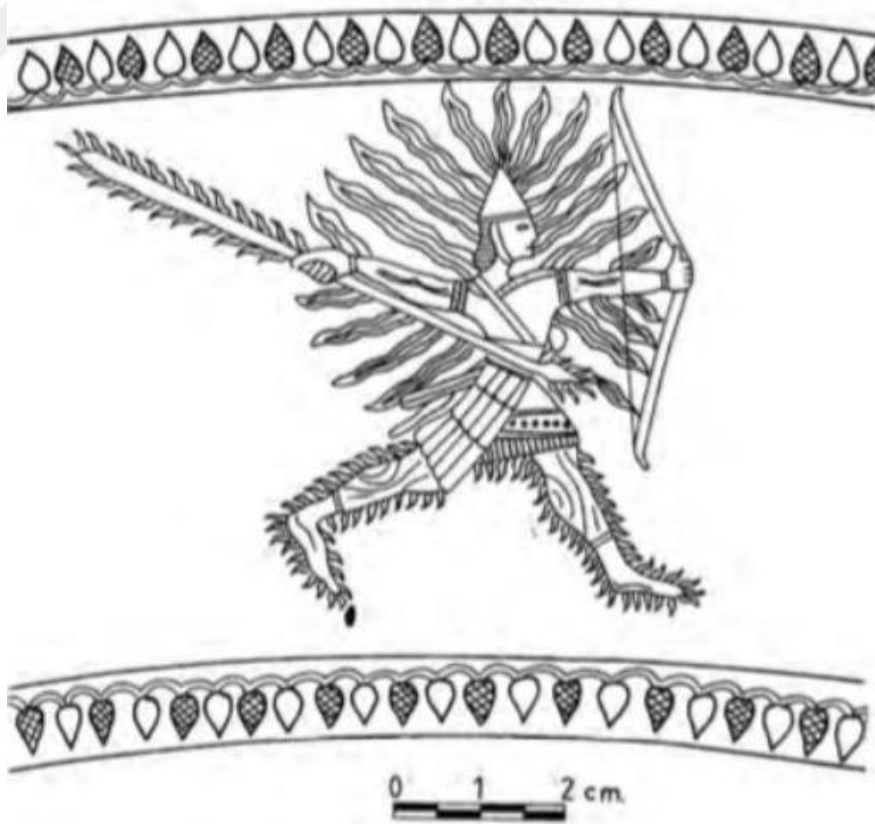
Görsel 7. Bronz Kalkan detayı. Van Müzesi (Belli, 2003, s. 215)



Görsel 8. Çavuştepe kazısında bulunan bronz miğfer (Belli, 2003, s. 220)



Görsel 9. Bronz ok uçları. Haluk Perk Koleksiyonu (Belli, 2003, s. 228)



Görsel 10. Tanrı Haldi (Belli, 1998, s. 40)



Görsel 11. Tanrı Teişeba (Belli, 1998, s. 45)



Görsel 12. Tanrı Şiuini (Belli, 1998, s. 49)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Abdullah KÖSEOĞLU
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Dicle Üniversitesi
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	16.12.2024